

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E

HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	2
'Aho	Pulelulu, 13 Sune 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tukui'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 5, Tongatapu

Losaline Mā'asi

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 02A/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

*‘Aho Pulelulu 13 Sune, 2018
10.00am.*

HOKOHOKO ‘O E NGĀUE ‘A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti mei he Ongo Memipa na’a na me’a atu mo e Tohi Tali ‘o e To Folofola
Fika 05	:	Tohi Tangi Fika 1/2018 (Lipooti Fika 3/2018 ‘a e Komiti Tu’uma’u ki he Ngaahi Totonu ‘a e Fale Alea)
Fika 06	:	Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ‘i he Ta’u ‘oku Ngata ki he ‘aho 30 Sune 2017
Fika 07	:	Lao Fakaangaanga Ke Fakahu Atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ngaue ‘a e Pule’anga 2018/2019 (Fika 8/2018) <ul style="list-style-type: none">• Polokalama Patiseti ‘a e Pule’anga ki he Ta’u Fakapa’anga Ngata ki he ‘Aho 30 Sune, 2019• Fakamatala Patiseti 2018/2019• Palani Ngaue ‘a e Ngaahi Potungaue Fakapule’anga 2018/19 – 2020/21• Palani Fakaangaanga Fakata’u ‘a e ‘Atita Seniale ki he 2018/19
Fika 08	:	KOMITI KAKATO:

		<p>NGAAHI TU'UTU'UNI:</p> <p>8.1 Tu'utu'uni Fika 1/2018: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Pule'i 'o e Sino'i Pa'anga Malolo mei he Ngaue 2016</p> <p>8.2 Tu'utu'uni Fika 2/2018: Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inasi Fakapule'anga 'i he Fetongi Pa'anga Muli 2016</p> <p>8.3 Tu'utu'uni Fika 4/2018: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2016</p> <p>8.4 Tu'utu'uni Fika 5/2018: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2016</p> <p>8.5 Tu'utu'uni Fika 9/2018: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2017</p> <p>8.6 Tu'utu'uni Fika 11/2018: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2017</p>
Fika 09	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 10	:	Kelesi

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Ui ‘a e Fale.....	9
Poaki.....	9
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	9
Līpooti ki he ‘ave Tali Folofola ki he Tu’i.....	10
Tohi Tangi fika 1/2018.....	10
Fokotu’u ‘e 2 e Kōmiti ki he Ngaahi Monu’ia e Fale Alea.....	11
Fokotu’u ke liliu ‘asenita ngāue e Fale.....	11
Fokotu’u lau e Tohi Tangi pea ‘ave ki he ‘Atita pea hoko atu alea’i Patiseti.....	13
Fokotu’u Palēmia ke fakatatafe e Lao & Tu’utu’uni e Fale.....	14
Kupu 19(2) na’e fakamafaike fakahu mai tohi tangi ki he ‘asenita e Fale.....	15
Fakama’ala’ala ko e ‘atita seniale ko e tokotaha tau’atāina.....	15
Fakamahino kuo pau ke lau tohi tangi ko e taimi lolotonga alea’i.....	16
Tokanga ki he fakahokohoko e ngāue ‘a e Fale.....	16
Taukave ko e tohi tangi ki he Patiseti ia he kuohili.....	17
Taukave ‘uhinga e tohi tangi ko e ‘ao’aofia ngaahi me’a he ‘Esitimeti.....	19
Taukave ko e ‘Esitimeti 2018/2019 ‘oku ‘ikai ko e fakamatala pa’anga ki he ‘aneafi.....	20
Fakama’ala’ala he faikehekehe ‘Esitimeti mo e Patiseti.....	22
Ngaahi fakatonutonu fekau’aki mo e Kupu 19 (1).....	23
Fokotu’u ke hoko Lao ‘Esitimeti ko e Lao Fakavavevave.....	24
Fakama’ala’ala he fatongia he Kupu 51(5) e Konisitūtone.....	25
‘Ikaiki tali e fokotu’u ke ‘ai e Lao ‘Esitimeti ko e Lao Fakaangaanga.....	25
Fokotu’u ke lau tohi tangi kae hoko atu ngāue e Fale.....	26
Taukave Palēmia ko e tohi tangi ‘ikai ko ha me’a fakavavevave.....	26
Kupu 75 Konisitūtone ‘oku fakamafai Fale Alea ke ngāue ki ha tohi tangi.....	26
Taukave ‘ikai kaunga e tohi tangi ki he Lao Patiseti.....	27
Fakamahino Pule’anga ‘osi maa pe ‘Esitimeti 2018/2019.....	27
Taukave Pule’anga ‘ikai mafai Fale Alea ke faitu’utu’uni ki he palani ngāue ‘atita.....	28
Fokotu’u ‘e mole taimi e Fale he lau tohi tangi.....	29
Fokotu’u ‘oua ‘e fakangatangata e totonu e kakai ki he tohi tangi.....	29
Tokanga ki he ngaahi fakamo’oni he tohi tangi.....	29
Lau Tohi Tangi fika 1/2018.....	30
Ngaahi tukuaki’i e Tohi Tangi fika 1/2018.....	33
Aleapau ngāue Piveni Piukala he tohi tangi.....	34

Fakangāue'i 'ikai ha aleapau ngāue 'a e Fale'i Fakalao 'a e Palēmiá.....	37
Ta'efakalao e Ngāue'aki 'a e Pa'anga 'a e Ma'u Mafai Lahi	37
Lao ki he Patiseti 'o e Pule'anga 2015/16, 16/17 mo e 17/18.....	38
Hopo vaha'a Claude Tupou mo e Potungaue Ako 2016.....	39
Hopo e kau ngāue e Potungāue ki Muli	39
Fokotu'u ke 'atita'i e ngāue 'a e Potungaue Ako & MIA	44
Tukuaki'i ngāue ta'efakalao e pa'anga he Ma'u Mafai Lahi Takimamata	44
Tokanga ki he ngaahi tu'utu'uni ta'efakalao 'a e Ma'u Mafai Lahi Takimamata	45
'Ulungia pule'anga ngaahi hopo kau ngāue fakapule'anga	46
Kole ke toloi alea'i tohi tangi kae 'omai ha tali tohi e Pule'anga	50
Fakamālō he lava lau e tohi tangi.....	50
Kole ke alea'i fakataha tohi tangi mo e 'Esitimetri.....	51
Tokanga 'ikai maau founa na'e ngaue'aki ki ai pa'anga Kautaha Takimamata Tonga	52
Poupou ke tuku ki he 'atita e taimi ke toki ngāue ai ki he tohi tangi	53
'Ikai hano kovi ke kole Fale Alea ki he 'Atita ke fai ha ngāue.....	54
Fakamahino ne 'osi kole pe Pule'anga fai 'atita kimu'a fakafou he Fale Alea	54
Fakahā Palēmia 'i ai ngaahi me'a 'oku ne ma'u lava pē mo ia ke 'atita'i	55
Kole ke ta'ofi e fakamanamana 'i Fale Alea.....	55
Alea'i pe 'e alea'i fakataha e tohi tangi mo e Patiseti.....	55
Fokotu'u ke 'ai mai ha tali e Pule'anga ki he tukuaki'i he 'oku fai e talisone.....	56
Poupou ke fai ha ngāue ki he tohi tangi kae alea'i e Patiseti	56
Alea'i ngaahi tangi he Tohi Tangi fika 1/2018	57
Fokotu'u Palēmia toloi ngaue ki he tohi tangi kae hoko atu ki he 'Esitimetri	57
Fakamahino ko e palopalema toloi tohi tangi 'oku 'i ai 'ene felāve'i mo e 'Esitimetri	58
Fakamahino 'oku mafai 'Ofisi e Sea ke 'ave tohi tangi ke 'atita'i	58
Fokotu'u ke pālōti'i fakataha e tohi tangi mo e Patiseti.....	58
Fakamahino malava 'omai 'e he Pule'anga 'enau tali ki he tukuaki'i he tohi tangi	59
Fokotu'u malava ngāue 'atita ki he fokotu'u fika 2 tohi tangi 'i he mafai ma'u 'e he Sea.....	59
Fokotu'u ke pālōti'i pe 'e toloi alea'i Patiseti.....	60
Poupou 'oua pālōti'i e ngaahi fokotu'u ke toloi 'Esitimetri.....	60
Ke fakatokanga'i e ngaahi me'a 'ohake he tohi tangi.....	60
Tokanga kapau 'ikai lava Fale Alea faitu'utu'uni ki he 'atita pea 'omai ha 'atita mei tu'a.....	61
Fakamahino ko e 'Ofisi 'Atita fakamafai'i he lao ke 'atita'i pa'anga Pule'anga.....	61
Poupou hoko atu ki he 'Esitimetri pea 'oua fai ha pālōti	61
Fatongia mahu'inga 'a e 'atita	63

Fokotu’u ke hoko atu a ki he Patiseti.....	64
Fokotu’u ke pāloti’i e fokotu’u	64
Ke fakatokanga’i mahu’inga ke onгона le’o mo e fiema’u ‘a e kakai	64
Fakamahino e fokotu’u ke toloi feme’a’aki he Patiseti 2018/2019	65
Fokotu’u tukuhifo Fakamatala Pa’anga 16/17 ki he Kōmiti Pa’anga	67
Fokotu’u fakakakato mai ki Fale Alea ngaahi tukuhau na’e tali he 17/18.....	68
‘Osi tukuhifo ngaahi tu’utu’uni ngaue ki he tukuhau he Kōmiti Kakato.....	68
Fakahā ‘e he Pule’anga ko e ngaahi tu’utu’uni ngāue tukuhau ngata pē ia ‘i Kapineti	69
Fiema’u ke fakapaasi ngaahi tu’utu’uni ngāue tukuhau he ‘oku felave’i mo e ‘Esitimeti 18/19.....	69
Fakamanatu e Lao Fakavavevave kae hoko atu ki he ‘Esitimeti	70
Taukave ‘e uesia ‘a e Patiseti 18/19 kapau ‘ikai tomu’a fakapaasi e ngaahi tu’utu’uni	70
Fakamahino Sea ‘e mu’omu’a ngaue’aki Lao fakavavevave	70
Taukave ko e ngaahi lao eni ‘oku ne fakaiivi e tanaki pa’anga mo tukuhau e kakai	71
Pāloti’i ‘o ‘ikai tali fokotu’u ke ‘uluaki feme’a’aki he ngaahi tu’utu’uni.....	74
Patiseti Fakaangaanga ‘a e Pule’angá ki he 2018/19.....	75
Siate folau Patiseti 18/19 ke langa fakaakeake ki ha tu’unga ‘oku malu ange	75
Tu’unga faka’ekonomika ‘a e fonuá pea mo hono ngaahi pole	76
Sekitoa Langa.....	77
Kaka ki ‘olunga e talafi pa’anga mei muli he 2016/17 & 2018	77
Tupu e ngaue sekitoa fakatakimamata	78
Longomo’ui sekitoa ngaahi ngāue fakapangike.....	78
Tu’unga totongi koloa.....	78
Tupu faka’ekonomika fakamāmani lahi	78
Tupu faka’ekonomika e Pasifiki	79
Ngaahi uesia fakamāmani lahi ‘ekonomika e fonua	79
Ngaahi kaveinga ngāue fakamu’omu’a he Patiseti 2018/2019	79
Palani fakaakeake mei he afā ko <i>Gita</i>	79
Mapule’i e ngaahi me’a faka’ekonomika.....	80
Fakalakalaka Fakasosiale.....	80
Sekitoa taautaha	81
Founga ke matu’uaki e feliuliuaki e ‘ea.....	81
Fakapa’anga ngaahi taumu’a ngāue Patiseti 2018/2019	81
Patiseti fakakatoa e Pule’anga ki he 2018/2019.....	81
Tu’unga mo’ua nō ‘o e Pule’angá.....	82
Founga ke fakasi’isi’i’aki ngaahi fakamole Pule’anga he’ene ngaahi nō.....	82

Lahi nō fakalotofonua mo e nō mei muli..... 83
Kelesi 84
Fakamā’opo’opo Feme’a’aki Fale Alea ‘o Tonga 85

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu 13 Sune 2018

Taimi: 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*).

<002>

Taimi: 1005-1010

(hoko atu lotu)

<004>

Taimi 1010-1015

(hoko atu ‘a e lotu...)

<005>

Taimi: 1015-1020

‘Eiki Sea : Kole atu ki he Kalaké ke kātaki ‘o ui e Hou’eiki Memipa e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile : Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga Nōpelé, mo e Hou’eiki Fakafofonga e Kakaí, kae ‘atā ke u fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he pongipongi ni, ‘aho Pulelulu, 13 ‘o Sune, 2018.

(Na’e fakahoko heni ‘a e taliui e Fale)

Kalake Tēpile : ‘Eiki Sea, ko e ngata’anga ia e tali ui ‘a e Falé ki he pongipongi ni.

Poaki

Ko e poakí, ko e ‘Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula, mo e Kautau ‘a ‘Ene ‘Afio, pea mo ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa. Ko e ngata’anga ia e taliuí, ‘Eiki Sea, mālō ‘aupito.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea : Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga. Tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tongá, Tupou 6. Fakatapu atu ki he Ta’ahine Kuiní, kae ‘uma’ā e Fale ‘o Ha’a

Moheofo. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia. Tapu atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia pehē foki ki he Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineti. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e Kau Nōpelé ...

<006>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: ... tapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakai. Hou'eiki mou me'a hifo pe ki he 'etau 'Asenita, ko ena kuo fakapolokalama'i atu 'a e ngaahi ngāue 'oku fiema'u ke tau feme'a'aki ki ai. Ko e fika 4 ko e Līpooti mei he ongo Mēmipa na'a na me'a atu ki he Tohi Tali 'o e Tō Folofola ka ko e 'Eiki Tokoni Palēmia ke me'a mai ki he Fale.

Līpooti ki he 'ave Tali Folofola ki he Tu'i

'Eiki Tokoni Palēmia : Tapu mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e kau Hou'eiki Nōpele Fakafofonga 'o e Fale Alea, pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e toenga 'o e kau Fakafofonga 'o e Kakai, kae fakakakato atu 'a e fatongia ko ia 'o e Fale Alea 'o Tonga ki he Hau 'o e Fonua Tupou VI. Ne fakakoloa 'a e motu'a ni, ko e Fakafofonga Fika 2 'o e Kakai 'o Tongatapu, pea pehē ki he Fakafofonga Nōpele Fika 2 'o Ha'apai, ka ko e Sea 'o e Fale Alea, ke ma lele atu 'o fakahoko 'a e Tali Tō Folofola 'a e Fale Alea 'o Tonga ki he Tu'i 'o e 'Otu Tonga ko Tupou VI 'i he 'Aho 09 'o Sune, 'i he taimi 3:00 efiafi 'i he 'ofisi ko ia 'o e Hai Komisiona Tonga ki 'Aositelēlia 'i Kenipela. Ko e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, na'a ne fakatū'uta 'a 'ema fononga ki he 'Ene 'Afio, pea na'e fakahoko atu 'e he motu'a ni 'a e Tali 'o e Tō Folofola, ki he 'Ene 'Afio.

Na'e hili hono fakahoko 'o e Tali 'o e Tō Folofola, pea na'e 'i ai 'a e faingamālie nounou 'o fakahoko ai 'a e fefolofolai pea mo 'Ene 'Afio 'o felāve'i hangatonu pe eni pea mo e ngaahi mo'oni'i me'a mo e kakano 'o e Tō Folofola 'a 'Ene 'Afio, 'i he Huufi ko ia 'o e Fale Alea 'o Tonga 2018/2019. Na'e 'i ai 'a e tokanga makehe ki he fiema'u ke tokangaekina 'a hono fakavave'i 'o 'etau ngāue ki hono fakaakeake, mo tokoni'i 'a e ni'ihi ko ia ne uesia 'i he saikolone ko ia ko *GITA* pea pehē foki ki he mahu'inga ke tokangaekina 'a e ngaahi nunu'a ko ia 'o e faito'o konatapu. Ka ko e fakamamafa 'o e fefolofolai, na'e tuku taha ia ki he mahu'inga ko ia ke hiki e tu'unga 'o e ako, pea pehē ki he mahu'inga ko ia 'o e mo'ui lelei 'a hotau kakai. Pea ko e lava ia 'a e ki'i lipooti 'o fekau'aki pea mo e fatongia ko ia na'e fakahoko mai ki he ongo tu'unga matu'a ni. 'Oku laumālie lelei pē 'a 'Ene 'Afio, ko ia pe mālō.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Tokoni Palēmia. Hou'eiki tau hoko atu ki he fika 5 'etau 'Asenita ko e Tohi Tangi Fika 1/2018. Te u kole atu ki he Sea 'o e Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea, ke me'a mai he Lipooti Fika 3/2018 'a e Kōmiti.

Tohi Tangi fika 1/2018

Lord Tu'iha'angana: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Fale Alea 'o Tonga, kae fakahoko atu 'a e ngāue na'e fakahoko 'e he Kōmiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea. Sea, na'e ma'u foki 'e he Kīmiti 'a e Tu'utu'uni 'a e Feitu'u na.

Sāmiu Vaipulu: Kātaki pe ka u ki'i fakahoha'a atu. Kātaki pe Fakafofonga, ko e fakahoha'a Sea tapu mo e Feitu'u na mo e 'Eiki Palēmia. Ko eni ko e Lipooti eni, ka 'oku te'eki ai ke lau mai 'a e Tohi Tangi ko eni ki he Fale. Kuo fai 'a e ngāue ko ē kuo te'eki ai ke mau lave'i 'e mautolu 'a e Tohi Tangi, pea 'oku te'eki ai ke fakahū mai ia ki ho Fale ni. Mālō Sea.

<008>

Taimi: 1025-1030

Lord Tu'iha'angana: Sea, tapu mo e Feitu'u na, ko e ngāue pē eni na'e fakahoko mai he mafai e Feitu'u na, Kupu 176 'etau tu'utu'uni pea na'e fakahū atu ki he, pea 'oku 'osi, 'a e līpooti 'a e Kōmiti ki he Feitu'u na kapau 'e ...

'Eiki Sea: Sai pē, me'a mai koe kuo lava ho'omou ngāue ki he līpooti kae, ka tau toki hoko atu ki hono lau.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia Sea. Ko e me'a ia ko ē na'a ku kamata, kamata ke fai atu ai 'a e fakahoha'a. Na'e 'omi 'e he Feitu'u na, na'e ma'u 'e he kōmiti, 'a e 'omi 'e he Feitu'u na ho'o mafai ko e, 'i he Kupu 176 'etau tu'utu'uni ko e 'uhinga ko e Tohi Tangi na'e fakahū mai 'oku lolotonga toloi e Fale. Pea 'i he mafai ko ia na'a ke 'omi ai e kole 'i ho'o mafai ko ia ki he kōmiti ke vakai'i e Tohi Tangi. 'A ia ko e 'uhinga pē foki ki he hokohoko ko eni 'etau ngāue ke maau e ngaahi me'a ko ia. Kaikehe Sea ne fai hono vakai'i 'e he kōmiti fakatatau ki he fatongia angamaheni pē e kōmiti ko eni kuo pau ke fakatatau ki he Tohi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea ko hono vakai'i ko ē na'e fou pē ai, vakai'i e Tohi Tangi ko eni pē kuo maau. Pea ko eni 'oku fu'u hā pē he līpooti ko eni na'e 'osi tufa pē. Pea ko e me'a pē 'a e Feitu'u na ki hono fakahū mai ki he Fale Alea mālō Sea.

Fokotu'u 'e 2 e Kōmiti ki he Ngaahi Monu'ia e Fale Alea

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e ngāue ko eni 'a e kōmiti na'e fakahū mai 'enau fokotu'u 'e ua ke fakahū atu e Tohi Tangi Fika 1, 2018 ki he Fale Alea ke lau pea alea'i. Ko 'enau fokotu'u fika ua ke alea'i e Tohi Tangi Fika 1, 2018 kimu'a hono alea'i 'a e Lao Fakaangaanga 'Esitimeti 'o e ngaahi fakamole 2018/2019. Ko e 'uhinga ia 'oku fakahū mai ai 'i he Fika 5 'o 'etau 'asenita koe'uhī ko e ngaahi fokotu'u ko eni mei he kōmiti. Kole atu ki he Kalake, me'a mai 'a Ha'apai 13.

Fokotu'u ke liliu 'asenita ngāue e Fale

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā, Fakafofonga 'o e Kakai. 'Eiki Sea ko e, ko e fokoutua hake pē 'o fokotu'u atu pe 'e 'ikai lava ke tau liliu e 'asenita ke 'ohake 'a e patiseti 'o fakamu'omu'a kae toki hoko hake 'a e Tohi Tangi. Ko e makatu'unga pē 'Eiki Sea mei he fo'i lao 'i he vahe 'uluaki, konga fā, 'oku pehē ai, "hili hano fakahoko 'o e Tohi Tali Folofola ki he 'Ene 'Afio 'e fai leva 'a e ngāue 'a e Fale Alea 'o hokohoko pehe ni. Ngaahi Lao Fekau'aki mo e Pa'anga Hū Mai, 'Esitimeti 'o e ngaahi fakamole mo e ngaahi Tohi Tangi kotoa pē fekau'aki mo ia."

'A ia 'Eiki Sea 'oku ou fokotu'u atu pē 'e 'ikai ke tau lava 'o fakahoko pē 'o fakatatau ki he Konga

(a) ke tau mu'omu'a fakahoko mu'a 'a e patiseti pea tau toki hoko ki he Tohi Tangi ko eni. Fokotu'u atu Sea ke tau pālōti.

'Eiki Sea: Hou'eiki, 'oku fokotu'u mai he Fakafofonga Ha'apai 13 ke tau pālōti ka 'oku te'eki ke mahino kiate au pē ko e hā e fokotu'u koe'uhī 'oku te'eki ai ke fakahū mai ha me'a ke tau pālōti 'oku te'eki ai ke lau e Tohi Tangi.

Veivosā Taka: 'Eiki Sea ko e kole pē ia 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na fekau'aki pea mo e 'asenita. Ko e 'asenita 'oku fika nima mai e Tohi Tangi kae fika ono, Fakamatala Pa'anga, fitu e Patiseti ka ko 'eku kole pē te tau lava 'o 'ohake fika ono mo e fitu ki 'olunga kae 'alu hifo e nima 'o fika 8... Mālō Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai Fakafofonga Ha'apai 1.

Lord Tu'iha'angana: 'Io Sea tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki, ki'i tokanga pē ko e 'uhinga hangē pē ko ho'o me'a ko e līpooti pē eni ki he Feitu'u na pea 'oku te'eki ke fakahū mai kā ko e me'a pē ke toki tu'utu'uni ki ai e Fale ko e 'uhinga 'oku fokotu'u atu ai ko ē 'a e kōmiti he ko e vakai'i he kōmiti ni hangē pē ko e kupu ko ē na'e me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga 13 Ha'apai 'a e kupu ko eni e tu'utu'uni ki he hokohoko ngāue 'a e Fale Alea hili 'a e Tali Folofola. Ka ko e 'uhinga e fokotu'u atu pea ko e me'a pē ia 'a e Fale mo e Hou'eiki he ko e 'uhinga 'a e ... 'UHINGA 'uluaki ia 'a e kole mai 'a e Tohi Tangi ia ke toloi e patiseti he ko e 'uhinga ai ko ē ke 'ai ke fai ha me'a pau ki ai he koe'uhī ...

<009>

Taimi: 1030 – 1035

Lord Tu'iha'angana: .. 'uhingá ko e, pea ko e me'a ia 'a e Falé, ka ko e fakahū atu ko ia ko e 'uhingá ko e kole mai ia 'a e Tohi Tangi 'i he kau ia 'i he 'uhinga fika 'uluaki he kole Tohi Tangi. Pea ko e me'a ia 'a e Fale Alea ke fakahū mai pē ko e hā 'enau tu'utu'uni. Ka ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fokotu'u atu e Kōmiti he ko e me'a ia 'oku fokotu'u mai he Tohi Tangi. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki te u fakamanatu atu pē ko 'etau Tohi Tu'utu'uni, 'a ia ko e Kupu 19 kupu si'i 1(a), 'oku hā mahino pē ai ko e ngaahi lao fekau'aki mo e Pa'anga Hū mai, 'Esitimeti 'o e Ngaahi Fakamole mo e ngaahi Tohi Tangi kotoa pē fekau'aki mo ia. 'Eiki Palēmia, me'a mai.

'Eiki Palēmia: Fakatapu atu ki he 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga e Hou'eiki Mēmipa e Fale Alea 'o Tonga. Sea 'oku mahino 'aupito pē tu'utu'uni 'etau laó pea mo e, 'a ena ko ena kuo ke toki 'osi faka, me'a mai'akí. Ko e kole 'a e motu'a ni, koe'uhī 'oku toe si'i e taimi mahalo pē ko ha 'aho 'e 5 pea, ke fakahoko ai e ngāue ko eni. Ko ia 'oku ou kole atu ki he Hou'eiki ke tau ngāue'aki mu'a hotau, 'etau fakapotopotó. 'Oku fai e faka'apa'apa ia ki he Tohi Tangi Sea, 'oku mau faka'apa'apa'i 'e he Kapineti kae'uma'a e Fakafofongá. Ka ko e tu'unga ko ē 'oku 'i ai ko ē 'o e Fale Alea 'i he 'aho ní mo e taimi ko ē 'oku faka'atā mai 'e he laó ke tau alea'i ai e Tohi Tangi ko eni, 'oku makatu'unga ai e kole 'a e motu'a ni. Pea 'oku ou 'amanaki pē te tau ngāue'aki 'etau fakakaukau fakapotopotó mo hotau 'atamai lelei koe'uhī ki he lelei fakalukufua 'a e fonuá. 'Oku mahino 'aupito e Tohi Tangi ia, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e puli ai. Ka ko e kole 'a e motu'a

ni ia kapau 'e lau e Tohi Tangi ko ení, ko u tui au mahalo 'e 'osi e 'aho ni, 'osi 'apō, 'osi 'apongipongi. Hou'eiki, me'a ní 'oku fakapotopoto ke tau fanongo, ke tau 'i heni pea fanongo mai e kakai e fonuá, me'a mai a Hou'eiki, Tonga ni mo Tu'apule'anga 'oku fokoutua e fu'u Fale ni kae lau e fu'u Tohi Tangi lōloa ko ení. 'Eiki Sea, ko u fokotu'u atu, 'e lau pē Tohi Tangi he 'ikai ke ta'elau ia. Mahalo 'oku 'i ai e ni'ihi 'oku nau faka'amu ke lau ke fanongo e kakai, mo'oni pē 'e lau, he 'ikai ke ta'elau. Ka ko e kole 'a e motu'a ni, tau 'ai mu'a 'etau patisetí he 'oku si'isi'i e taimí pea 'oku 'i ai mo e teuteu hā'ele atu e Tu'í ki he *show*. 'Oku 'i ai e ni'ihi 'o kitautolu 'e muimui folau ai. Pea ko e kole 'a e motu'a ni, ko 'eku kole ki he, ke tau ngāue'aki hotau konisēnisí mo 'etau fakapotopotó fakatatau ki he taimí mo e fiema'u 'a e fonua ko ení. Ko ia Sea ko u 'atu 'eku kolé ki he Feitu'u na, ke fakatatafe ange mu'a e lao ko eni na'e toki me'a mai 'a e Feitu'u na. Mahino pē laó ia, ki'i tu'u fakatafa'aki e ki'i lao ko iá ka tau, ko e fokotu'u atu, ke tau hoko mu'a ki he'etau Patisetí pea tau foki mai 'o toki lau 'etau Tohi Tangi he ko e fu'u taimi lahi te ne to'ó. Pea tau toki feme'a'aki ki ai Hou'eiki ko u kole fakamolemole atu kia moutolu 'oku mou 'amanaki 'oku hanga mālie homou lotó mo ho'omou fakakaukau kae fai 'etau ngaué he 'oku fanongo mai 'a e fonua ni, kakai e fonuá mo Tu'apule'anga, ko e hā e me'a 'a e Fale Alea 'e fai. Pea kapau ten au me'a mai nautolu 'oku tau me'a tautolu kae lau e fu'u Tohi Tangi ko ení. Hou'eiki, mou me'a mai ki he fu'u tohi. 'Ikai ke u meimei lava hiki e fu'u tohi ni.

Tevita Lavemaau: Sea kātaki ke u ki'i tokoni mu'a ki he 'Eiki Palemia.

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu fakamolemole pē Fakafofonga, fakamolemole. Ko u kole atu ke tau ngāue'aki mu'a 'a 'etau fakapotopoto tahá.

Tevita Lavemaau: 'Osi mahino e poiní 'Eiki Sea.

'Eiki Palēmia: Sea, fakamolemole atu. Ko e 'atu pē 'eku kolé na'a faifai kuo hounga atu ki he Feitu'u na he ko u tui ko koe 'oku takimu'a mai he me'a ko ení. Mālō 'aupito.

'Eiki Sea: Me'a mai e Fakafofonga Fika, Vava'u, Vava'u 15.

Sāmiu Vaipulu: Mālō Sea. Kole pē ke u hūfanga atu he ngaahi fakatapu kotoa pē 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko e ngaahi laó 'oku mahino pē ia, 'a e lave 'a e Kupu 7.

<001>

Taimi: 1035-1040

Sāmiu Vaipulu: ... nimá ko e valú ko e Tu'utu'uni Ngāue ho Falé ka ko 'ene fakakātoá 'Eiki Sea 'oku 'ia kitautolu pē ke tau fakakaukau'i. Neongo 'a e mātolu 'a e tohi tangi ka 'oku felāve'i ia mo e Lao Patisetí. Na'e ngāue mai 'a e *PAC Committee* pē ko e Kōmiti Pa'anga 'a e Falé 'e lava ke tau to e fakanounou ange ai 'a e ngāue ko ē 'e fai ki he patisetí.

Fokotu'u lau e Tohi Tangi pea 'ave ki he 'Atita pea hoko atu alea'i Patisetí

Ko e fokotu'ú 'e Sea pē ke lau mu'a 'a e tohi tangi ia 'osi ko iá tuku atu ki he 'Atitá ka tau hoko atu tautolu ki he patisetí. Tau ngāue tautolu he patisetí ko e vaha'a taimi ko iá ngāue 'a e 'Atitá ia

‘o fekau’aki mo e tohi tangi. Pea ko e mālōlō ko eni na’e teuteu ki ai ‘a e Falé ni mei Siulai, ‘Akosí tuku ia. Foki mai e Falé ia ‘o fai ‘a e ngāue ko ē ‘oku tangi mai ki ai e kakaí. Ka ko e vaha’a taimi ko ē ke tau ngāue ai ki he Patisetí ngāue leva ai ‘a e ‘Atitá ia ki he ‘ū me’a ko eni ‘oku fai mai ai ‘a e tohi tangi ko ení Sea. Ko e taimi ko ē ‘e foki mai ai ho Falé maau lelei ‘ū me’a pea lava pē ‘etau patisetí lava pē ‘o lele e Pule’angá ka tau fakakaukau’i pē ‘a e me’a ko ē ke tau faí ‘Eiki Sea. Ko e fokotu’ú ia Sea mālō.

Fokotu’u Palēmia ke fakatatafe e Lao & Tu’utu’uni e Fale

‘Eiki Palēmia: Sea fakamolemole. Kole fakamolemole atu ‘a e motu’a ni koe’uhí ko e fokoutua tu’o ua haké. ‘Osi māhino pē ‘eku poini na’a ku ‘oatu ‘anenaí pea ‘oku māhino lelei ki he motu’á ni mo e Falé ‘a e me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘aki he Fakafofonga mei Vava’ú 12. Ka ko u fokotu’u atu ko ‘eku fokotu’ú ke ki’i fakatatafe mu’a ‘a e Lao ko eni ‘o fekau’aki pea mo e, na’e me’a mai ‘aki he ‘e Feitu’u na ke tau ...

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ki’i fakatonutonu atu pē mu’a Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea tuku mu’a ke ‘osi.

Lord Nuku: Ko e fakatonutonú ‘Eiki Sea makatu’unga mei he’ene me’a mai ke ki’i tuku atu e laó. Ko u kole atu ...

‘Eiki Palēmia: Sea.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ke kole ange mu’a ki he tangata’eiki Palēmiá tuku pē laó ke tuku ai kae ‘oua te tau hanga ‘o fakatatafé ‘o hangē ko ‘ene me’á. Ko ‘eku fakatonutonú ia Sea ka tau muimui pē ki he lao kae ‘oua ‘e me’a mai ke fakatatafé Sea, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku ‘i ai ha fatongia ‘o e Fale ni ke tau hanga ‘o ue’i e laó kae fai ‘etau fakakaukau’. Ko e fakatonutonú ia Sea.

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ...

‘Eiki Palēmia: Sea fakamolemole atu ‘oku ‘ikai ko ha’aku ‘uhinga ‘a’aku ia ke ...

‘Eiki Sea: ‘Eiki Nōpele ‘Euá.

‘Eiki Palēmia: Fakapēkia e laó. ‘Oku ‘i ai pē ‘a e tu’utu’uni ‘e lava ‘e he Falé ni ke ne ki’i tuku fakatafa’aki pē fakatatafe ‘a e lao ko íá kae hoko atu ha ngāue. ‘Ikai ko e ‘uhinga atu au fakamolemole Hou’eiki ke fakapekia ‘a e lao ko ení. ‘Ikai ! Tukuange pē ke laumālie. Ko ‘eku fokotu’ú Sea ko ‘eku fokotu’ú pea ko u kole atu ke tau pālōti.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e fakatonutonú Sea ke faitu’utu’uni e Feitu’u na ‘oua ‘ai ke fakatatafe e laó kae fai ‘etau pālōti mo fai ‘etau tu’utu’uni ka tau ngāue ‘o fakatatau ki he lao ko ē ‘o e Fale Aleá mo ‘ene Tohi Tu’utu’uni Sea. Ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e kole atu Sea.

‘Eiki Sea: Ko ‘eku ki’i tokoni atu pē ‘Eiki Palēmia koe’uhí ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai

ki ai ke fakatatafé ko u tui mahalo ko e fakaleá pē ‘oku to’o hala ‘e he Fakafofonga Hou’eiki Nōpele ko eni ‘o ‘Euá he ko ho kole maí ke u ngāue’aki e kupu 19 kupu si’i uá.

Eiki Palēmia: Ko ia. Ko ia ‘e Sea.

Kupu 19(2) na’e fakamafaike fakahu mai tohi tangi ki he ‘asenita e Fale

Eiki Sea: ‘A ‘eku fakalea ko e, neongo ‘a e tu’utu’uni si’i ‘uluakí ‘oku ‘i he ‘Eiki Sea e Fale Aleá ‘a e mafai ke ne fakangofua ke alea’i ha ngāue pē ‘i he Falé. Ko e mafai ko ē he kupu 19 kupu si’i ua na’e ngāue’aki ke fakahū mai ‘etau ‘asenitá ‘o fika nima ‘a e tohi tangí fika ono ‘a e Fakamatala Pa’anga e Pule’angá pea toki fika fitu leva ‘a e Lao Fakaangaanga ki he, ki hono Fakahū atu ‘o e Pa’anga Ngaahi Ngāue ‘a e Pule’angá ki he 2018/2019.

Ko e ‘uhinga na’e fakahokohoko pehe’i ai koe’uhí ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u ‘i he tohi tangí ko e fekau’aki tonu pea mo e ‘Esitimetí ‘oku fiema’u ke tau ‘uluaki alea’i kimu’a pea tau hū ki he ‘esitimetí. Ua ki ai ‘oku te’eki ke kakato e ‘Esitimetí hono fakahū maí he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakatonutonu ‘oku kei tali ki ai ‘a e Falé ke ‘omai.

‘I he’ene pehē ‘e kei taimi ...

<002>

Taimi: 1040-1045

Eiki Sea: ...taimi lelei pe kapau te tau fakakakato ‘etau ngaue ki he ‘aho ni, pea tau toki hoko atu ‘i ha ma’u mai ‘a e ngaahi fakatonutonu ko ia meihe ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e ‘Eiki Sea, pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale. Fakamolemole atu pe he tuai mai ‘a e ma’u mai e fanga ki’i *typing errors* mo e me’a pehē, ke a’u mai mei he’eku kau ngāue, kae mahalo pe kuo nau mei a’u mai ‘a e me’a ko ia. ‘Oku ‘i ai pe ‘a e pou pou ki he me’a ‘oku me’a ki ai ‘a e Palēmia, hangē ‘oku ki’i fepakipaki ‘o hange ko e me’a ko e na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ko ia mei Vava’u 15. Ko e ‘ai foki eni ke tau hoko atu foki eni ki he Fakamatala Pa’anga kuo ‘osi ‘atita’i foki ia ‘e he ‘Atita. Pea neongo ia, ‘a ia

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu atu pē Sea. ‘Oku ‘uhinga ‘eku fokotu’u atu ‘a e ‘Atita ki he ‘u me’a ko eni ‘oku fai mai ai ‘a e Tohi tangi ke ngāue ki ai ‘a e ‘Atita. ‘Oku ‘ikai ke u ‘uhinga au ki he fakamatala pa’anga ‘a e Pule’anga, he ‘oku ‘osi mahino ia kuo ‘osi ‘atita’i, koe’uhi kae ‘atā ‘a e Fale ia ke hoko atu ‘a e ngaahi fatongia kehe. Mālō Sea.

Fakama’ala’ala ko e ‘atita seniale ko e tokotaha tau’atāina

Eiki Sea: Ko e tokoni atu pe ki he feme’a’aki. Ko e Lao ko e ki he ‘Atita Pule’anga, kapau te mou me’a hifo ki he kupu fika (iv), kupu si’i (ii). “Ko e ‘Atita Seniale, kuo pau ko ha taha ma’u lakanga fakalao tau’atāina. Pea kuo pau ke ‘ikai pule’i pe tu’utu’uni fakangāue ia ‘i he’ene fakahoko ‘a ‘ene ngāue mo hono ngaahi fatongia, tukukehe ‘a ia kuo tu’utu’uni ki ai ‘a e lao.”

Ko e ‘Atita Seniale, ko e tokotaha tau’atāina ia ‘e ‘ikai lava ke tau tu’utu’uni kitautolu ki he’ene ngāue, tukukehe ‘o kapau ‘oku ‘i ai pe ‘a e founa te mou lava ‘o feme’a’aki ki ai fekau’aki pea

mo e ngāue ko eni ‘a e ‘Atita Seniale. Ko e taimi ko ē ‘oku tau alea’i ai ‘ene Palani Ngāue hono fakahū mai ko ē ‘o e ‘Esitimeti Vouti ko eni ‘a e ‘Atita Seniale, ‘e malava leva ke tau toki tu’utu’uni ki he Palani Ngāue ko eni ‘a e ‘Atita. Ko u tui ko e founa ia ‘e lava ai ke tau fai ha ngāue ‘i he tafa’aki ko ia.

Fakamahino kuo pau ke lau tohi tangi ko e taimi lolotonga alea’i

Kapau te tau foki mai ki he ‘etau ‘Asenita Hou’eiki. Ko e tohi tangi ko eni ‘oku pau ke lau. Ko e taimi ko e ‘e lau ai ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki ‘oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Palēmia ke toloi ke toki lau ‘i he hili hono alea’i ‘o e ‘Esitimeti. Ko ‘ene tu’u he taimi ni, te’eki ke kakato mai ‘a e ‘Esitimeti hangeē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku toe ‘a e ngaahi fakatonutonu ke fakahū mai, kapau te tau hoko atu ke lau ‘o e tohi tangi kae fai mo fai ha ngāue ki ai, kae lava ke hoko atu mo nga’unu kimu’a ‘etau ngāue. ‘Eiki Minisitā Leipa!

Tokanga ki he fakahokohoko e ngāue ‘a e Fale

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Tapu mo e Sea. Sea, ‘oku ou ki’i tokanga atu pe, ‘oku ‘i ai ‘etau ... ko e kupu 19 ko e makatu’unga ko ē ‘i he lea fakapālangi ko e *order* ko e ngaahi me’a ‘oku fika 1 pe 2, 3 fika 4, fika 5. Pea ‘oku ‘uhinga ‘ene fakahinohino mai kitautolu ko eni pea ne talamai. Ko e ‘uluaki me’a te tau alea’i ko e Lao. Mou manatu’i ko e ‘Esitimeti ko e Lao. Ko e ‘uhinga ‘a hono ‘ave ‘o fika 1 ‘a e ‘isiu ko eni he ko e Lao ko eni ‘oku mate ‘i he Sune ‘aho 30. Kae fokotu’u ‘a e Lao ko eni he ‘aho 1 he ‘e mate ‘a e Pule’anga ‘i he ‘aho 30. Pea ko u tui ko e ‘uhinga ia ‘oku ne talamai ai ‘o fakahinohino kitautolu ko e order eni ‘oku ‘omai.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu

‘Eiki Sea: Tongatapu 3

Siaosi Sovaleni: Mālo Sea, tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki Mēmipa. Ko e fakatonutonu Sea ki he me’a e ‘Eiki Minisita ‘o pehē ‘e mate ‘a e Pule’anga he ‘aho 30 ‘o Sune. Tonu ke ne mea’i pe e kupu ‘i he Lao Pa’anga ‘o kapau ‘e ‘ikai tali e Lao ‘Esitimeti ‘oku ‘i ai pe ‘a e founa ‘e lava pe Pule’anga ‘o ... ‘a ia ko e fakatonutonu ia Sea ki he me’a e ‘Eiki Minisita ‘e mate ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Sea kātaki ka fakatonutonu pea lau mai ‘a e Lao ‘oku ne lau ki ai. Sea ko u lau atu ‘e au ‘a e Lao ‘oku ‘asi ‘i he ...

Siaosi Sovaleni: *Finance Management Act 2012* ‘Eiki Minisita

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Sea ka u hoko atu mu’a.

Sāmiu Vaipulu: Sea ko e kupu 14 e Lao ko eni ‘oku ...

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Mālō

<004>

Taimi 1045-1050

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ...ko e me’a ‘oku fiema’u ke ‘omai ‘a e *detailer*.

Siaosi Sovaleni: Kole ki he ‘Eiki Minisitā ko e taimi ‘oku fakatonutonu ai pea tuku mu’a ki he Sea ke ...

‘Eiki Sea: ‘Oku mo me’a mai moua ‘i he lao ‘e ua kehekehe, me’a mai ‘a e Fakafofonga Tongatapu 3 ‘i he lao ki hono pule’i ‘o e pa’anga ‘a e Pule’anga, kupu 14 kupu si’i 2. ‘Oku ke me’a mai koe ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni kupu 19, kupu si’i 1. ‘Oku na felāve’i pē ko e ‘uhinga o ‘etau lolotonga feme’a ‘aki eni ki he ‘Esitimeti.

Siaosi Sovaleni: Sea ‘a ia ko ‘eku tali ‘a e fakatonutonu Sea pē ‘oku ...ko e tali eni ko e ‘uhinga na’e me’a mai ‘a e Minisitā ‘e mate ‘a e Pule’anga. Ko e ngaahi lea ia ‘oku ‘ikai ke totonu ke ngāue’aki.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ka u fakatonutonu atu mu’a ‘a e ...’oku ma’u pē ‘a e fakamatala ko eni, ko e lao ko ē ‘oku ke fakamatala ki ai ko e *Act* ia hono *manage* ‘a e pa’anga ‘a e *public fund*. Ko e lao ko ē ‘oku ou talanoa atu ki ai, ko e Lao ko ē ‘o e ‘Esitimeti ‘a eni ko ē ‘oku ‘ai ke tau hanga ‘o fakapaasi. Pea ‘oku ou kole mu’a ke u hoko atu ki he’eku faka’osi ‘eku malanga kātaki ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ‘oku ou tali pē ‘e au ‘a e fakatonutonu ko eni ‘a e Tongatapu 3, ‘oku mo’oni.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō.

‘Eiki Sea: ...kā ‘oku ou tui mahalo ‘oku ‘ikai ke ke ‘uhinga mai koe ...

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Io, ka u hoko atu au, ma’u ho’o fakatonutonu Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai koe ho’o fakatonutonu Minisitā.

Taukave ko e tohi tangi ki he Patiseti ia he kuohili

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko e *order*, pē ko e tama fika 2 te tau me’a leva ki he *detailer*, ko e *petition* pē ko e Tohi Tangi, ‘oku ‘asi ia ‘i he (*d*), ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku ta’e’asi, ‘a ia ko e ‘uluaki ko ‘etau fakahoko ‘a e ‘Esitimeti pea ‘oka ‘i ai ha Tohi Tangi ‘o fekau’aki mo e ‘esitimeti ‘a ia ‘i he levolo ko eni, ‘uluaki ko e ‘Esitimeti, ‘o e *expenditure*, pea ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha Tohi Tangi ‘o fekau’aki mo e ngaahi *issue* ko ia, pea ko e me’a ia ‘oku tau talanoa’i. Ko e Tohi Tangi ko eni ‘oku ne talamai ‘e ia ko ‘enau Tohi Tangi ‘o fekau’aki ke fakatoloi koe’uhi ko e ‘atita ko e me’a ia ‘aneafi, ‘atita e me’a ‘aneafi. Ko e ‘esitimeti ko eni ‘oku talanoa ia ki ‘apongipongi, pea ‘oku ou tui ko e ‘uhinga ia ‘oku ‘omai ai ‘a e (*a*) ‘o fika (*a*) pea (*d*) ‘a e Tohi Tangi. Ke ne hanga ‘o fakahinohino kitautolu ko e me’a mahu’inga taha ‘i he’etau ‘uluaki ha’u ki heni, ‘a ia ko e *part* 4 eni. Fika ‘uluaki pē ko hono tu’utu’uni mai kia kitautolu *order* ‘o e Fale ko eni.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: 19, 1 (a) Sea ‘oku pehē ke u to e ki’i fakalea atu pē. Ngaahi lao me’a fekau‘aki mo e Pa’anga Hū Mai, ‘Esitimeti ‘o e ngaahi fakamole mo e ngaahi Tohi Tangi kotoa pē ‘oku fekau ‘aki mo ia. Kehe pē ia mei he (d) ko ena na’a ke ‘uhinga mai ki ai ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Ko e hā e fakatonutonu. Sea ko ‘eku ‘ai pē ‘e au ko ‘eku ‘uhinga

Siaosi Sovaleni: ... Ko e fakatonutonu ‘Eiki Sea, ko e ‘uhinga he ‘oku ne talamai ‘e ia ko e Tohi Tangi ‘oku ha’u ‘i he (d), ka ‘oku mahino lelei pē ‘i he (a) ‘oku ‘i ai ai ‘a e ‘ū Tohi Tangi ko ē ‘oku fekau‘aki mo e ‘Esitimeti.

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Sea mahalo ko e me’a ‘oku ou ki’i me’a atu ki ai, ‘oku ou ki’i fakalea atu ki ai ‘oku ‘uhinga ‘a e Tohi Tangi ko ia fekau ‘aki mo e ‘Esitimeti. Ko e ‘esitimeti ko ia ‘oku ne talamai ko e *revenue* ko e ‘esitimeti ‘o e fakamole. Ko e Tohi Tangi *normal* ‘oku ‘ave ia ki he (f),

Tevita Lavemaau: ‘Eiki Sea ka u fakamolemole ka u ki’i tokoni ki he ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Ko ia ai ‘e Sea ‘oku ... ‘ikai ‘oku ‘ikai ke u fiema’u ‘e au ‘a e tokoni ko ia.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā ko e kole tokoni eni pē ‘oku tali pē ‘ikai.

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki : ‘Ikai ‘oku maama pē ‘eku fakakaukau ‘a’aku...

Tevita Lavemaau: ‘Eiki Sea ‘oku mole ‘a e taimi ‘o e Fale ‘oku ke ‘osi me’a mai Sea, ‘oku te’eki ai ke maau ‘a e ‘Esitimeti.

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eua 11 ‘oku lolotonga kei toe pē taimi ‘a e ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Fefakatau‘aki: Mālō. Ko e poini ko ē ‘oku tau talanoa ki ai ‘oku ‘ikai ko e poini pē ‘oku maau ‘a e ‘Esitimeti, ko e poini ko ē ‘oku tau talanoa ki ai ko e *order* ‘o e ngāue ‘o e Fale ko eni, me’a ‘oku fika ‘uluaki. Ko e Tohi Tangi ‘oku mahino mai ko e *d*, kā ko e Tohi Tangi ko ē ‘oku tau tali ‘o kapau ‘oku fekau‘aki mo e ‘Esitimeti, ko e me’a ko e ‘Esitimeti ko e me’a ‘oku sio ki ai ki he kaha’u. Ko e ...

Lord Fusitu’a: Sea ko e ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Minisitā Leipa: ‘Oofakatonutonu.

Lord Fusitu’a: Kātaki ‘oku ou faka’apa’apa’i ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā, ka ‘oku hangē ko e fakatonutonu ko ē ‘a e fika 3 ‘anenai, ka ‘i ai ha Tohi Tangi ia fekau ‘aki mo e ‘Esitimeti ‘oku ‘ikai ke ne pehē mai ‘e ia ia ko e ‘Esitimeti ‘o e ta’u ni pē ko e ta’u kuo ‘osi pē ko e ta’u kaha’u, ko ha fa’ahinga Tohi Tangi pē ‘oku fekau‘aki mo e ‘Esitimeti, ‘oku ‘ikai ke to e fakaikiiki ia kupu si’i (a). ‘A ia ‘oku kau pē Tohi Tangi ia ko eni ‘i he *order* (a) ko ē me’a ‘a e fakahokohoko ko ē ‘a e 19, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea 'oku ou ki'i fakamālō ki he fakatonutonu ko eni ka 'oku 'ikai ke 'uhinga ia. Ko e fakatonutonu 'o e 'Esitimeti, ko e fo'i lea ko e 'esitimeti ko e fika 'oku te'eki ai ke ngāue'aki.

Siaosi Sovaleni: 'Eiki Sea...

'Eiki Minisitā Leipa: 'A ia ko 'eku 'uhingá 'e Sea ke tau 'ai angé ke ma'u 'a e poini ...

Siaosi Sovaleni: ... 'a e founga ho Falé Sea, ko e taimi 'oku 'i ai ha fakatonutonu 'oku 'ave ia ke fai tu'utu'uni ki ai 'a e Feitu'u na, pē 'oku tonu 'a e fakatonutonu pē 'ikai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ...ko e me'a ko e Esitimeti...'oku 'i ai ha'o fakatonutonu? Ko ho'o fakatonutonu?

'Eiki Sea: Ko ho'o fakatonutonu pē ko ho'o tokoni ki he fakafofonga ...

Siaosi Sovaleni: Ko e *point of order* pē Sea ko e founga ngāue 'a e Fale ni ka 'i ai ha faka...

<005>

Taimi: 1050-1055

Siaosi Sovaleni : .. fakatonutonu, kuo pau leva ke ke rule pe 'oku ke tonu pe 'ikai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko ia. 'A ia Sea 'oku ou fie 'ai atu pē. Ko e fo'i lea ko e 'Esitimeti, 'oku 'ikai ke makatu'unga ia 'i ha me'a 'aneafi. Ko e 'Esitimeti, ko e me'a he kaha'ú. 'Oku anga fēfe ke tau talanoa ki he Patiseti 'o e 'aneafi

Taukave 'uhinga e tohi tangi ko e 'ao'aofia ngaahi me'a he 'Esitimeti

Lord Tu'ivakanō : 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na ki'i kole fakatonutonu, kae 'uma'ā ho Falé. Ko e Patiseti fo'ou 'oku makatu'unga ia, 'a e fokotu'utu'u ko iá 'i he ngāue na'e fai 'aneafi. Pea 'oku 'i ai e ngaahi fika 'oku hiki, tō. Ko e Tohi Tangi 'oku 'omai, koe'uhí he ko e fakafehu'ia 'a e ngaahi fika. Ko e hā e me'a 'oku hiki ai e fika ko ē? Ko e me'a ia ke fakamahino 'i he me'a ko 'ení. Pea na'e tonu ke 'uluaki lau 'a e Tohi Tangi ko eni, fai e ngāue ko ē. Ka 'i he taimi tatau, 'oku fiema'u 'e he kakai e fonuá ke nau 'ilo, ko 'enau Tohi Tangi mai ke nau 'ilo he 'oku 'i ai e ngaahi fika 'oku ki'i 'ao'aofia 'i he 'Esitimeti ko 'ení. Kuo 'osi tufa, fuoloa hono tufa mai e 'Esitimeti ko 'ení, pea kuo 'osi *out* ia he *public*. Pea ko e fika 'oku 'omai 'i he ngaahi me'a ko eni, 'oku fiema'u ke nau 'ilo, pea 'e makatu'unga mei ai hono tali 'e he Fale ni 'a e Patiseti ko eni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Fakatonutonu atu, 'Eiki Sea, kātaki. Sea 'oku ou fakatonutonu atu. Ko e tohi tangi eni ke mou me'a ki ai hono taumu'á. Ko e taumu'á ke fai ha 'ātita fakavavevave. 'Oku 'ikai ke ne talamai 'oku 'i ai ha fika 'oku 'alu ki 'olunga 'oku hala. Ko e fakatonutonu ia ki he me'a na'e toki fai e me'a ki ai 'a e Hou'eikí. Ka u foki mu'a ki he

fakatonutonu kimu'á. Ko e fo'i lea ko e 'Esitimetí 'oku fekau'aki ia mo e Patiseti, 'o e ta'u kaha'ú, pe ko eni 'oku 'ai ke tau alea'í.

Lord Nuku : Sea, ki'i fakatonutonu atu mu'a, Sea 'a e me'a ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā. Ko e fakatonutonú ko 'ene me'a mai ko e fakamatala pa'anga, Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he ta'u 19 ki he 20, 18/19. Ko e 'Esitimetí, 'a ē 'oku fai ai ko ē 'a e tohi maí. Kapau te mou sio ki ha peesi pē he 'ū peesi kimu'á. Ko e Fakaangaanga *Provision*, pe ko e 'Esitimetí, ko e 2016 ki he 2017, 2017/2018.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai e 'Eiki Minisitā, fakatonutonu.

Taukave ko e 'Esitimetí 2018/2019 'oku 'ikai ko e fakamatala pa'anga ki he 'aneafi

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Ikai ke tau ma'u e 'uhinga 'o e ngaahi leá. Ko e fakatonutonú eni, Sea. 'Oku talamai 'e ia ko 'etau ha'ú, ko e Tohi Tangi ko eni, 'o fekau'aki mo e fakamatala pa'anga, 'o e ta'u ni mo e ta'u kuo 'osí. 'I he taimi tatau pē 'oku tau ngāue'aki 'i he fo'i sētesi tatau, 'a e talanoa 'Esitimetí. Ko e me'a kehekehe ia 'e 2. Ko e kongá ko 'eni 'oku talanoa ia 'o fekau'aki mo e 'Esitimetí, 'oku 'ikai ko e fakamatala pa'anga 'aneafi.

'Eiki Sea : Hou'eiki, te tau faka'apa'apa'i pē 'a e Tu'utu'uni Ngāue ko ē hotau Falé. Mo me'a taki taha mai pē.

Lord Nuku : 'Ikai, ko e te'eki ke kamata atu 'eku fakatonutonú, kuo ne fakatonutonu ia 'e ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko 'eku ki'i fakatonutonu atu ko eni 'a e

Lord Nuku : Ki'i ta'ofi hifo 'a e fakatonutonú.

'Eiki Sea : Ko ia, mo mea'i pē ko e fakatonutonú, kuo pau ke fakahoko mai kiate au e fakatonutonú.

Lord Nuku : Ka ko 'ene fakatonutonu maí, Sea, ko e hā e me'a ne u 'ai ke fakatonutonú.

'Eiki Sea : Kātaki pē e Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua, lolotonga e fakatonutonu ho'o fakatonutonu, te u tukuange pē e faingamālie ki he fakatonutonú.

Lord Nuku: Ko 'eku 'uhinga atu Sea pe ko e hā e fakatonutonu ne te'eki ke 'oatu

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kātaki Sea, fekau ā ke me'a ki lalo ka u fakatonutonu atu

'Eiki Sea : Me'a mai, 'Eiki Minisitā pe ko e hā koā ho'o fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e fakatonutonú eni, Sea.

Lord Nuku : 'Oku te'eki ai ke u 'oatu 'e au 'eku fakatonutonú.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko 'eku fakatonutonú eni, Sea.

Lord Nuku : Kapau ko 'ene fakatonutonu 'eku tu'u ki 'olunga,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Te ke me'a ki lalo kau fakatonutonu kātaki, pea 'osi ko iá pea ke toki 'ai 'ekoe ho'o fakatonutonú.

'Eiki Sea : Kātaki pē tukuange ha faingamālie e 'Eiki Minisitā ke fakatonutonu mai, pea ke toki hū hake ho'o fakatonutonú.

Lord Nuku : Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Mālō. Ko 'eku fakatonutonú 'eni. Ko e fo'i lea ko e fakamatala pa'anga 'oku 'uhinga ia ki he fakamatala pa'anga na'a ke ngāue'aki ha silini 'i he 'Esitimetí 'o e ta'u kuo 'osí. Ko e 'Esitimetí, ko e me'a ia 'oku te'eki ai ke fakahoko, pea 'oku 'ikai ke fakalao'i, pea 'oku 'uhinga ia e tu'utu'uni ko eni. Ke 'oua te tau ngaue'aki 'a e ngaahi lea 'uhinga kehekehe 'i he fo'i sētesi tatau, pea tau pehē 'etautolu 'oku tatau. 'O hangē ko e ngaahi me'a, ko e me'a ko ē 'oku fakahoko maí. Talamai 'e ia ko e fakamatala pa'anga, pea ko e tohi tangi 'oku fekau'aki pea mo e 'Esitimetí 'o e ngaahi fika 'oku hala mo me'a. Ko e 'Esitimetí, ko e me'a ki he kaha'ú. 'a ia 'oku 'uhinga ai e Lao 'Esitimetí ko eni, ko e *Revenue Estimate*, pea mo e *Expenditure* 'oku 'Esitimetí. Pea kapau 'oku 'i ai ha tohi tangi 'oku ne hanga 'o 'omai ha me'a ki he ongo me'a 'e 2, ko e 'Esitimetí. 'Oku 'ikai ko ha fakamatala pa'anga. Ko e fakamatala pa'angá, ko e me'a kuo 'osi fakahoko, pea 'oku fiema'u mai ke 'ātita. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki 'a e Tohi Tangi ko eni ke fai ha 'ātita, 'a ia ko e me'a 'aneafi, mo e me'a ko e 'Esitimetí, 'oku talamai he'etau *order* 'o 'etau fokotu'utu'u ko ení, ke fakamu'omu'á. Pea ka 'i ai leva ha Tohi Tangi, Sea, 'oku 'omai ia 'i he *f* 'oku 'i lalo ia.

<006>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Ko 'eku ki'i fakatonutonu ia. Mālō Sea.

Lord Nuku: Ka u fakahoko atu 'eku fakatonutonu. He 'oku fakamatala mai ia he'ene faka'uhinga ki he fakamatala me'a. Ko 'eku fakamatala, 'oku tu'u ia 'i he Patiseti Pa'anga ko eni. 'UHINGA eni. Na'a ku fakahoko atu 2017 ko hono mata'ifika 'oku tu'u 'i he fakamatala pa'anga ko eni, 17/18 'oku 'i heni, 18/19 'oku fekau'aki 'a e 'ū ta'u kātoa ko eni 'o a'u ki he 2021.

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu mu'a.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga 'eku 'oatu 'oku 'ikai ke ta'ekau ..

'Eiki Minisita Fefakatau'aki: Sea, fakatonutonu atu.

Lord Nuku: 'a e 20-17/18 he 'oku tohi ia 'i hē 'i he Lao ko eni 'oku 'ai ke tau paasi.

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Sea ko e ki’i fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ia Sea, ki he‘ene pehē ko ia ‘oku ‘ikai ke kau hē, ‘oku lolotonga tu’u ‘a e fika ko ia ‘i he Patiseti ko eni ‘oku ‘ai ke tau alea’i.

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Nuku: Ko e ‘uhinga ia ‘eku talaatu, ‘oua te ne hanga ‘o pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i loto hē ko e me’a ‘aneafi. Ko ē ‘oku tohi hē, 2017/2018. Ko ‘eku ‘uhinga ia ki ai ke ne hanga ‘oua te ne pehē ko e me’a ki ‘apongipongi mo e me’a ki ‘aneafi. ‘Oku tohi pe hē. Ko ‘eku ‘uhinga atu ko ia ki ai, ‘oua te ne hanga ‘o fakamavahevahe’i he ‘oku 2017 hē te u .. kapau te u ‘oatu ha fo’i fika,

‘Eiki Minisita Fefakatau’aki: Sea, kātaki ki’i fakatonutonu atu.

Lord Nuku: Ko ‘eku ‘uhinga atu ‘oua te ne hanga fakata’e’aonga’i, pea fai ke fai ha’o tu’utu’uni pe ‘oku tonu pe ‘oku hala e Minisita.

Fakama’ala’ala he faikehekehe ‘Esitimeti mo e Patiseti

‘Eiki Sea: ‘Osi mahino Fakafofonga ‘Eua. Ka te u tokoni atu pe ki ho’omo feme’a’aki, ko e ‘uhinga ‘oku tō kehekehe ‘a ho’omo faka’uhinga. Ko e faikehekehe ko ia ‘o e ‘Esitimeti mei he Patiseti. Ko hono fakahū mai ko ia ‘a e Lao Fakaangaanga ko ē ki he pa’anga ko ia ‘oku fiema’u ko ē ‘e he Pule’anga, ‘oku ui ia ko e ‘Esitimeti. Ko e taimi ko ia ‘oku paasi ai ko e Lao, pea ‘oku ui leva ia ko e Patiseti, ka ko e me’a tatau pe. Hangē pe ko e Lao Fakaangaanga, fakahū mai ko e Lao Fakaangaanga, ko ‘ene tali pe ‘e he Fale, pea hoko leva ia ko e Lao, ka ko e me’a tatau pe ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’aki. ‘Esitimeti ko e ‘osi pe ‘ene ‘Esitimeti, pea hoko leva ia ko e Patiseti, ko e Lao.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Eiki Sea ke u faka’osi atu ai leva ‘eku ki’i fakahoha’a kātaki.

Lord Tu’i’afitu: Sea ke u tokoni atu ki he ‘Eiki Minisitā fakamolemole.

‘Eiki Sea: Ko e ki’i tokoni ē ‘Eiki Minisita pe ‘oku ke tali?

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Ikai, kātaki ‘oku ‘ikai ke u fiema’u tokoni au.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘ikai ke tali.

Lord Tu’i’afitu: Mālō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: ‘Oku maama ‘aupito ‘eku fakakaukaua he me’a ko eni.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā ‘oku kei toe ho’o taimi miniti ‘e ua.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ia ai Sea ‘oku ou ‘oatu ‘a e ki’i me’a ko eni. Ko e ki’i fo’i kupu ke fakatonutonu.

Lord Tu’i’āfitu: Ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu.

Ngaahi fakatonutonu fekau’aki mo e Kupu 19 (1)

Lord Tu’i’āfitu: ‘Ikai ko ‘eku fakatonutonu pe ‘a‘aku ia ko e ‘uhinga ko e Tu’utu’uni ho Fale ‘i he Vahe 1 Kupu 19 kupu si’i (1). ‘A ia ko ‘ene ‘osi pe e Tali Folofola kupu (a) Ngaahi Lao Fekau’aki mo e Pa’anga Hū Mai ‘Esitimeti ‘o e ngaahi fakamole mo e ngaahi Tohi Tangi kotoa pe fekau’aki mo e me’a ko eni ‘oku fakahū ko eni ‘a e Lao Fakaangaanga. ‘Oku kau ai ‘a e Tohi Tangi. Sea ka ko e mafai ‘o e Feitu’u na he Kupu 2 neongo ‘a e tu’utu’uni si’i, na’e me’a ‘a e Minisitā ‘anenai ko e *order*..

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : ‘Osi ma’u e fakatonutonu Sea.

Lord Tu’i’āfitu: Na’e me’a ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘anenai ko e *order*, hokohoko e ngāue ko e fanga ki’i *sub order* ē ia. Tonu ke me’a atu ki he fakapālangi kae mahino ki ai ‘oku malava ai ‘a e mafai ‘o e Feitu’u na ia he Kupu 2 ko e *sub order* ia ‘oku ‘ikai ke pehē ke hokohoko ai ‘a e ngāue ‘a e Fale ia. Ka ne me’a mai ia ko e *order*, ‘oku hala ia. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Sea ‘oku ou fakamālō he tokoni ko ia, ka ‘oku to e fakapo’uli ange ‘a e me’a he to e tokoni ko ia. Ka ko ‘eku ‘ai atu pe ke mahino mu’a. Ko e kupu si’i (a) ‘oku ne talamai ko ha Lao - ko e Lao ‘o e ‘Esitimeti ‘o e Fakamole mo e *Revenue*. Ko e Tohi Tangi ko eni ‘oku talanoa ia ‘ikai ki he ‘Esitimeti ‘apongipongi ‘oku ‘ai ke tau fakapaasi ke fakalele ‘aki ‘a e Pule’anga. Ko e Tohi Tangi ko eni ‘oku ne kole mai ke ne ‘atita’i ‘a e silini pe ko e me’a na’e fai ‘aneafi, ‘oku ‘ikai ko ha *issue* ia ‘i he kupu si’i (a) ko eni. Ko e kupu si’i (a) ko eni ‘oku ne fakahinohino mai kia tautolu Sea ko ‘etau talanoa ki ha fo’i Lao, ko e fo’i Lao ‘oku fekau’aki mo e ‘Esitimeti *component* ‘e 2. ‘Uluaki, ko ‘etau fakamole mo ‘etau *Revenue*.

‘Eiki Sea: Kātaki ‘Eiki Minisitā ko e ‘oku toe pe ‘a e miniti ‘e taha pea tau mālōlō.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea pea ko ia ai, kapau leva ‘oku ‘ikai ke kau ‘a e Tohi Tangi ko eni ‘o fekau’aki pea mo e fakahinohino ki he *order* ‘o ‘etau ngāue ‘a ia ko e a) ke tau fakamu’omu’a ‘a e fo’i Lao ‘o e *Revenue* mo e ‘Esitimeti ‘o e *Expenditure* pea ‘ave leva ia ‘oku ou fokotu’u atu ke ‘ave ki he d) ko e feitu’u ia ‘oku ‘ave ki ai ‘a e *petition* ...

<008>

Taimi: 1100-1105

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Pē ko e Tohi Tangi ko ‘eni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha fekau’aki ‘a e Tohi Tangi ko ‘eni pea mo e ‘esitimeti ‘o e lao ‘oku teuteu ke fakahū.

Lord Nuku: To e fakatonutonu atu pē mu’a Sea. Ko ‘eku fakatonutonu atu pē. Ko e fakatonutonu

atu 'Eiki Sea ko e Kupu 2, neongo 'a e tu'utu'uni 'uluaki ka 'oku 'i he Sea ke ne tu'utu'uni ha ngāue pē 'i he Fale. Neongo 'a e tu'utu'uni 'uluaki ko ē ko ē 'oku me'a mai ki ai. 'A ia ko e Feitu'u na kuo ke 'osi me'a mai 'a e ngāue ke fai ...

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'osi 'etau taimi, te u, ki mu'a pea tau mālōlō, te u 'oatu 'a e aofangatuku koe'uhī neongo pē 'oku fakahā mai he Fakafofonga Nōpele 'Eua pea mo e Nōpele Vava'u 'a e mafai 'oku tuku mai ki he 'Eiki Sea 'i he Kupu 19 Kupu si'i (2) pea 'oku me'a mai e 'Eiki Minisitā Leipa 'oku 'ikai ke 'i ai ha felāve'i 'a e Tohi Tangi ko eni pea mo e Kupu 19, 1 (a). Kapau te mou me'a hifo ki he Tohi Tangi 'i he peesi fika 19 'oku 'i ai e ngaahi tangi 'e tolu. Ko e tangi 'uluaki 'oku fekau'aki ia pea mo e Patiseti 2018/2019. Tangi fika ua ko hono 'atita'i ko eni 'a e ngaahi ta'u ko ē 'oku me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minisitā pea ko e tangi fika tolu 'oku fekau'aki ia pea mo e tu'utu'uni ki he fakatau faka-Pule'anga. 'Oku 'i ai e mo'oni 'a e Tohi Tangi 1 (a) kapau 'oku me'a mai pē ia ki he tangi 'oku fekau'aki tonu ia mo e patiseti kau lau atu ki he 2018/2019. 'I he'ene pehē 'oku 'i loto pē ia 'i he Kupu 19, 1 (a). Pea 'oku ou tui 'oku tonu pē ke tau hoko atu e ngāue kae lava ke 'unu he kuo 'osi eni e pongipongi ni 'oku te'eki ai ke lava ke 'osi e 'asenita ko eni. Hou'eiki tau mālōlō miniti 'e 15.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1120 – 1125

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki. Kimu'a pea tau mālōlō na'e 'oatu e fakama'ala'ala fekau'aki pea mo e Tohi Tangi. Koe'uhī 'oku, to e fakamanatu atu pē 'oku 'i ai e ngaahi tangi 'e 3, fakahū mai ki ai. Pea ko e tangi fika 1 fekau'aki tonu ia pea mo 'etau ngāue ko eni ki he Patiseti.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fokotu'u.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fokotu'u ke hoko Lao 'Esitimeti ko e Lao Fakavavevave

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko e, ko e ki'i makatu'unga e fokotu'u ko eni koe'uhī ko e mafatukituki 'a e mahu'inga 'o e Lao ko eni ki he 'Esitimeti he ko e me'a ia te ne hanga 'o fakahoko e Pule'angá ke lele 'i he 'aho 1 'o Siulaí. Pea ko e Tohi Tangi 'oku mahino'i 'e lava pē ia ha fa'ahinga taimi ke lau mo talanoa'i. 'I he'etau Kupu 33 'i he Lao 'atautolu 'i he Fakavavevave, 'oku 'i ai 'a e me'a ai 'oku ne talamai ko e toko, ke tau lava 'o fakahoko 'a e fo'i, *invoke* 'a e fo'i Lao ko eni ke hoko ha Lao 'o fakavavevave. Ko e Palēmia ke ne fai mai ha tohi pē ko ha Mēmipa ke ne fokotu'u atu. 'Oku ou fokotu'u atu Sea ke tau hanga 'o fakahoko 'a e Lao 'Esitimeti 'oku 'iate kitautolú, ke hoko ia ko ha Lao Fakavavevave. Pea ko u fokotu'u atu ke tau pāloti ki ai Sea.

Fakama'ala'ala he fatongia he Kupu 51(5) e Konisitūtone

Lord Nuku: Sea ko e fokotu'u ko ē 'oku 'i ho Falé 'Eiki Sea 'oku mahino e fokotu'ú ia. Ko e me'a ko ē 'oku, 'a ē ko ē 'oku 'ai ko ē ke fokotu'u atu 'e he motu'a ni 'o fekau'aki mo e me'a ko ia na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'Eiki Sea. Ko e Konisitūtoné Kupu 51, (5)- Kuo pau ke fa'u 'e he Minisitā 'ene līpooti 'o 'ave ki he Fale Alea 'i he faka'amu 'a e Fale Alea ke 'ilo felāve'i mo e Potungāue 'a e Minisitā. 'Oku ne tali 'a e ngaahi fehu'i kotoa 'o e Fale Alea pea līpooti 'a e me'a kotoa fekau'aki mo 'ene potungāue. 'Oku fekau'aki hangatonu eni 'Eiki Sea pea mo e me'a ko ena ko ē 'oku, na'a ke me'a mai ki ai fekau'aki pea mo e Tohi Tangí 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea fakatonutonu. Sea ki'i fakatonutonu atu kātaki.

Lord Nuku: Ka ko e 'uhinga ia 'Eiki Sea hono 'oatú he 'oku talamai 'e he Konisitūtoné 'a e fatongia ko eni 'oku pau ia ke fai. Ko e 'uhinga ia e fokotu'u atu Sea ke 'uhí ki he me'a ko eni ki he pāloti'i. Ka 'oku tu'utu'uni mai 'e he Konisitūtoné ia ka ko u tui au 'oku fepaki e pāloti....

<001>

Taimi: 1125-1130

Lord Nuku: ... ia ko eni mo e me'a ko ē 'oku tu'utu'uni mai he 'e Konisitūtoné ke fai he 'e 'Eiki Minisitā pea mo e Pule'angá Sea.

'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki: Sea fakatonutonu atu.

Lord Nuku: 'Uhi kapau te ke me'a hifo pē ki ai pē ko e hā ho'o me'á Sea kae toki hoko atu.

'Eiki Palēmia: Sea fakamolemole atu ... (mate *sound*) na'e 'i ai 'eku ki'i fetu'utaki atu 'aneuhu 'a e ki'i tohi 'o kole atu ai ki he Feitu'u na ke ngāue'aki 'a e kupu ko eni. Me'apango pē pē na'e 'asi 'i he tohi na'e, ko e tohi ko ē na'a ku taumu'a hono 'oatu ki he Feitu'u na 'aneuhú ke ngāue'aki 'a e kupu 33. Ko ia ko u kole fakamolemole atu kapau na'e te'eki ke ke a'u koe ki hena ka na'e 'osi fakahoko atu fakahoko mai hemau 'ofisi 'aneuhu pē kiate au kuo nau 'osi fai e tohi pea u fakamo'oni ai ko e tohi ki he Feitu'u na.

Ka ko e kole 'a e motu'a ni ko e taumu'a 'a e tohi ko iá ke ngāue'aki e kupu 33. Mālō Sea. (Na'e 'i ai 'a e pou pou)

'Ikai tali e fokotu'u ke 'ai e Lao 'Esitimeti ko e Lao Fakaangaanga

'Eiki Sea: Hou'eiki kapau te mou fakafoki mai pē homou me'á ki he fokotu'u ko eni 'Eiki Minisitā ko e kupu 33 (a), Ngaahi Lao Fakaangaanga kuo fakamo'oni mai 'e he Palēmia 'i ha tohi ki he 'Eiki Seá 'o fakahā ko e me'a fakavavevave. Mou me'a'i pē Hou'eiki na'e 'osi 'i ai 'a e tohi mei he 'Eiki Palēmia na'e fakahū mai 'aki e ngaahi lao fakavavevave 'i he taimi ko ē na'e fakataha ai 'a e Falé 'i Mā'asi. Na'e tali he Falé ke fakahū mai e tohi ko iá mei he 'Eiki Minisitā mei he 'Eiki Palēmiá. Ko e fokotu'u mai ko eni 'i ha Mēmipá 'oku 'uhinga ia ki ha ngaahi me'a kehe. Ko e lao fakavavevave 'oku fakahū mai ia mei he 'Eiki Palēmia 'aki ha'ane tohi ki he 'Eiki Seá.

‘A ia ‘oku ‘ikai ke u tali ‘a e fokotu’u ko eni mei he ‘Eiki Minisitā fakama’ala’ala atu pē ko e Lao Fakaangaanga ‘eni. ‘I he’ene pehē ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha fokotu’u ‘a e Pule’angá pau ke fakahū mai ‘aki ia ha tohi kole mei he ‘Eiki Palēmiá. ‘Eua 11.

Fokotu’u ke lau tohi tangi kae hoko atu ngāue e Fale

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea ‘o e Falé tapu ki he ‘Eiki Palēmiá pea ‘oku ou kole ke u hūfanga atu he tala fakatapu kakato ‘o e Falé he pongipongi ni Sea. ‘Eiki Sea ko u tu’u pē au Sea ke fakahoko atu fakatatau ki he kupu lao ko ia he Konisitūtoné na’e fakahū mai ‘aki ‘a e tohi tangí. ‘Oku felāve’i tonu eni pea mo e Patiseti ko ē 18/19. Pea ‘oku ou tui ‘Eiki Sea ‘oku fakapotopoto pē tataki e Feitu’u na. Na’a ke me’a mai ‘o ‘asenita’i pea lava e ngāue ki ai ‘a e Kōmiti *Privilege*. Kapau na’e hoko atu pē ho’o faitu’utu’uni Sea hotau Fale ni kae tuku ‘a e fakafelekeu kuo fuoloa hono lau e, ‘a e tohi tangi ko ení. Ko e toko 3000 eni ‘oku nau hoha’a mai mo nau tangi mai ki he ‘Eiki Seá ‘i he mafai kuo ‘oange faka-Konisitūtone. ‘Oku ‘ikai ai e ngaahi me’a ‘oku nau fiamālie ki ai pea ‘oku felāve’i tonu eni pea mo e patisetí ‘Eiki Sea. Ko ia ‘oku ou kole atu ‘Eiki Sea kapau na’e lau ‘a e tohi ni hangē ko ho’o tu’utu’uni ko e miniti pē ‘e ua kuo ‘osi pea tau hoko atu leva ki he ‘asenita ‘a e Feitu’u na. Ka ‘oku mole ‘a e taimi ia ‘a e ‘Eiki Sea ia ‘i he ngaahi fokotu’u mo e ngaahi fakafēkihi ne ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fu’u makatu’unga lelei. Ko ia ko u kole atu ‘Eiki Sea tau hoko atu mu’a ki ho faitu’utu’uni ‘Eiki Sea kae lau e tohi ka tau ngāue hotau vaka he pongipongi ni. Mālō.

Taukave Palēmia ko e tohi tangi ‘ikai ko ha me’a fakavavevave

‘Eiki Palēmia: Sea fakamolemole atu kae ki’i ‘omai mu’a ha ki’i miniti ‘e taha ke u fakahoko atu e me’a ko eni. Hou’eiki ko e ‘osi ange hono lau e tohi tangí ko e hā ‘etau me’a ‘e fai ki ai? ‘Oku ‘ikai hatau mafai ke tautea ha taha. Ko e me’a ia ‘oku ou kole atu ai kapau na’e ‘i ai hano ola ‘o e tohi tangi ko ení ke ‘osi ange ‘oku ‘i ai ha’atau faitu’utu’uni tautea me’a tautea ‘a hai tautea ‘a hai. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau mafai pehē. ‘Ikai ko ‘ene ‘osi ange pē pea tau foki ki he angamāhení ko e tuku atu ki he Kapinetí ke mou ō ‘o ngāue ki ai. Ko e me’a ia ‘e iku ki ai. Ko ia ko u kole atu ‘oku ‘ikai ko ha me’a fakato’oto’o eni.

Kupu 75 Konisitūtone ‘oku fakamafai Fale Alea ke ngāue ki ha tohi tangi

Lord Nuku: Sea ko e, Sea fakatonutonu atu Sea. Ko e fakatonutonu Sea ‘oku, ko e kupu 75 ko e mafai ia ‘oku ‘i he Fale Aleá ke fai e ngāue ki ha tohi tangi pē ko ha fa’ahinga ngāue hala ‘oku fai he Pule’angá Sea. ‘Oku ‘ikai ke pehē ta’e-‘i ai ha’atau mafai ‘atautolu ‘Eiki Palēmia. ‘Osi talamai he ‘e he Lao he kupu 75 ko ē Konisitūtoné ka ‘i ai ha me’a ‘oku talangata’a ki ai ‘a e Pule’angá ‘oku tu’u e kupu 75 ia ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko hotau mafai ia.

‘Eiki Palēmia: Fakamolemole.

Lord Nuku: Ka ‘oku ‘uhinga ‘a e fakatonutonu Sea ko e pehē ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai te tau ‘ave ki he Kapinetí. ‘Oku hala ko e ‘uhinga ia ‘eku fakatonutonu atu ko e mafai ‘oku ‘i he Fale ko ení mo e Feitu’u na. Mālō.

‘Eiki Palēmia: Ko e fokotu’u ko iá kapau ‘oku ‘uhinga ia ki he kupu 75 toki fai ia he taimi kehe.

<002>

Taimi: 1130-1135

‘Eiki Palēmia: ... ‘oku ‘ikai ke lava ke tau, ke ‘omai faka’angataha ‘a e kupu 75 ia mo e tohi tangi ko eni. Kapau ‘oku ‘uhinga ke toki ngāue’aki ‘a e kupu 75 ...

Lord Nuku: Ka na’a ku fakatonutonu atu ‘Eiki Sea ko e pehē ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha mafai. Ko ‘eku fakatonutonu atu ‘oku ‘i ai ‘a e mafai. Fakatonutonu mai mu’a ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘oku ‘i ai pē mafai ‘o e Fale ni.

‘Eiki Palēmia: Ko ‘eku poini ‘e ‘osi ange ‘a e lau ‘a e tohi tangi pea tau hikinima’i ke tautea ‘a hai, ‘oku ‘ikai hatau mafai pehē ‘atautolu ke tautea’i ‘i he ‘osi ange pē lau e tohi tangi. Ko e me’a ko ena ‘oku ke ‘uhinga ki ai toki fai ia ha taimi kehe me’a ko eni.

Taukave ‘ikai kaunga e tohi tangi ki he Lao Patiseti

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ka u ki’i fakahoha’a atu pē tapu mo e Feitu’u na. Ko e me’a ko ena na’e me’a mai ki ai e Palēmiá na’a ne ‘oatu e ki’i tohi ‘o fekau’aki mo e kupu ko ia ki he fakavavevave’i ‘o e Lao ‘o e Patiseti. Ko ‘eku to e ki’i fakamanatu atu ai pē ko e tohi tangi ko eni ko e fika uá ke fakahoko ha ‘atita fakavavevave ‘o fekau’aki mo e 2015/16, 16/17, 17/18. ‘Oku ‘ikai ha’ane fekau’aki ia mo e Lao ‘o e Patiseti. Hala ke ‘i ai ha’ane fekau’aki mo e Lao ‘o e Patiseti. Pea na’e kole mai he Palēmia ‘oku ... ai ke, ‘osi ‘i ai ‘ene ki’i tohi na’e ‘omai ki he Feitu’u na. Ko e taumu’a ko iá ko e lao ko eni ko ē ‘o e fakavavevave ke tau hanga mu’a ‘o *treat* pē te tau hanga ‘o fai ‘a e ngāue fakavavevave ki he fo’i Lao ‘o e ‘Esitimetí ‘a eni ‘oku fakahū mai he Pule’anga ke fai mu’a ha tu’utu’uni ki ai ka tau hoko atu. Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea ka u ki’i tokoni ...

Tēvita Lavemaau: Fakatonutonu ‘Eiki Sea.

Fakamahino Pule’anga ‘osi maau pe ‘Esitimetí 2018/2019

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea ka u ki’i tokoni mu’a ki he fēme’a’aki ko ia ‘oku fai. Ko e ola pē ‘i he fokotu’u mai ko eni, ko e tohi tangi foki ‘oku pehē. Ke tōloi ‘a e fēme’a’aki he Patiseti 2018/19 kae fakahoko ha ‘atita fakavavevave ki he ngaahi vouti ‘a e patiseti ngaahi vouti ‘i he Patiseti ‘o e 2015/16, 16/17 mo e 17/18. Kimu’a ke u hoko ki ai ko u ki’i fakamanatu atu pē ki he Feitu’u na kuo ‘osi maau pē ‘a e motu’a ni ia mo ‘ene patiseti. ‘I ai fanga ki’i *typing error* na’e ‘osi fakahoko mai pē ko e te’eki ai pē ke tufa mai ia kiate kitautolu. Ka ‘oku ‘osi faka, ‘ikai ke, ko ‘eku ‘ai pē au ke māhino pē ki he Fale ni mo e fanongo mai ‘a e kakai he na’a nau pehē ‘enautolu kuo te’eki ai ke maau mai. Ko e fanga ki’i me’a ko ē felāve’i mo e *typing error* mo e me’a ko e me’a pē ia ‘oku hoko he ta’u ki he ta’u. Na’e hoko pē he ta’u kuo ‘osi na’e ‘ikai ke pehē

ke toki hoko heni. Pea na'e 'osi 'omai pē ia 'aneuhu ke tau kamata'aki ko 'ene te'eki ai pē ke tufa mai.

Taukave Pule'anga 'ikai mafai Fale Alea ke faitu'utu'uni ki he palani ngāue 'atita

Ko hono uá ko e 'ai ko ē ke tōloi 'etau alea he patiseti kae fai ha 'atita fakavavevave. Hangē pē ko e me'a na'a ke me'a ki ai Sea 'oku 'ikai ke 'i ai hatau mafai ki he 'atita ke tau pule atu tautolu ki he'ene taimi 'ene palani mo 'ene me'a ko ia. Ko e tokotaha ia 'oku 'ai ke tau'atāina 'oku 'ikai te tau hanga 'etautolu fakamālohi'i fakapōlitikale, 'ikai. Kuo pau ke tau'atāina ia ki he'ene, ka ne toki 'atita 'e ia 'e toki 'osi mai he ta'u fo'ou he ta'u, 'osi ha ta'u 'e taha 'oku fa'iteliha pē ia ki ai he 'ikai ke tau lava 'etautolu 'o fakamālohi'i. Ko 'etau fakamālohi'i pē kuo ngali kehe 'etau ngāue.

Ko hono ua kuo 'osi 'atita'i 'a e 2015/2016, 2016/2017 pea ko e 2017/18 'oku te'eki ai ke 'osi tau toki 'osi ki he 'aho 30 ko ia 'o Sune pea 'oku tala 'e he lao 'e 'osi 'e toki 'osi mai maau, 'a e teuteu 'a e me'a ia 'o līpooti pa'anga ia ki Sepitema.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'e 'Eiki Minisitā Pa'anga kuo māhino kiate au 'a e me'a ko ē 'oku ke me'a ki ai ka 'oku ke me'a mai koe he tohi tangi tonu, ka 'oku te'eki ai ke tau lau 'a e tohi tangi ke mea'i he Hou'eiki 'a e me'a 'oku ke me'a mai ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea ko u, ko 'eku fakahoko atu pē ko e me'a pē eni na'a ke toki me'a mai ai ko e 'uhinga ia ke tau tuku'i 'a e, ke ki'i ta'ofi e patiseti ka tau 'alu ki he tohi tangi koe'uhí 'oku felāve'i mo e patiseti. Ko e 'uhinga ia me'a 'oku fai atu ai 'a e fakahoha'a kuo 'osi 'atita'i pea ko e 'ai eni ke u hanga 'o fakahoko atu 'a e 'atita'i ko ia 'a e 16/17 Fakamatala Pa'anga.

'Eiki Sea: Ko ia Hou'eiki te u tokoni atu pē ki he fēme'a'aki. Ko e tohi ko eni na'e me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Palēmia na'e fakahū mai 'aneuhú ko eni 'oku ma'u mai 'a e tohi ko ia.

<002>

Taimi: 1135-1140

'Eiki Sea: Pea 'oku kole mai 'e he 'Eiki Palēmia ke toloi 'a e feme'a 'aki 'i he Tohi Tangi, ka tau kamata 'i he ngaahi Lao Fakaangaanga. Ka na'e ma'u mai tohi ko ia 'i he 955 kuo 'osi tufa atu 'etau 'āsenita 'atautolu. 'Oku 'i ai mo e tohi 'e taha kuo fakahū mai 'i he 'osi 23 mei he 10, ko e ngaahi fakatonutonu eni 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he'etau patiseti 'e toki tufa atu. Tuku kakato 'etau ngaahi pepa ngāue he 'esitimeti ko e Tohi Tangi ko e Fakamatala Pa'anga ki he ngata'anga ko ē 'aho 30 ko ē 'o Sune 2017. Pea te u fakamanatu atu hou'eiki ko 'etau fakahokohoko ngāue fika 5, ko 'etau 'āsenita ko e Tohi Tangi, fika 6 ko e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga, 'i he ta'u 'oku ngata ki he 'aho 30 'o Sune, 2017. Ko e fakamatala ko eni na'e tonu ke fakahū mai ia 'i Tisema, ka ko eni ku o maau mai 'a e ngāue 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, pea hangē pē ko e ngaahi founga ngāue ko ē kuo hili fa'a fakahū mai pē 'a e līpooti ko eni fakataha mo e 'esitimeti.

'A ia 'oku ou kole atu hou'eiki ke tau fakakakato 'etau ngāue, 5, 6, pea tau hoko atu ki he'etau

Lao Fakaangaanga ki hono fakahū atu ‘a e pa’anga ki he ngaahi ngāue ‘a e Pule’anga 2018/2019. Makatu’unga ‘etau ngāue ko ē ‘i he ‘āsenita fika 7, ‘i he ‘etau alea ‘i he ‘etau ‘āsenita fika 5.

Hou’eiki ko e Tohi Tangi ko eni ‘oku nounou ‘aupito. Kā ko e fakamatala ko ē Tohi Tangi ‘oku peesi pē ‘e 19. Ko ‘eku faka’amu ‘aku ko e ‘ū Tohi Tangi kotoa pē ‘oku fakahū mai ke peesi pē ‘e taha ke tau nounou. Kā ko e me’apango ‘oku 19 ‘a e peesi ‘o e Tohi Tangi ko eni. Kapau te tau lava ke lau kae hoko atu ‘etau feme’a ‘aki he ‘oku tau feme’a ‘aki tautolu ‘i he Tohi Tangi ka ‘oku te’eki ai ke fanongo ha taha ai. Kole atu ki he kalake ke lau pē ‘uluaki peesi ki he peesi 19. ‘Eiki Palēmia.

Fokotu’u ‘e mole taimi e Fale he lau tohi tangi

‘Eiki Palēmia: Sea te u to e ...tapu ki he Feitu’u na, te u ‘oatu pē ha ki’i kole faka’osi pē ki he Hou’eiki. ‘Oku ou tui mahalo ko e me’a ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ke lau ke fanongo ‘a e kakai. ‘Oku ou tui ko e fo’i taumu’a ia. Te tau toki fai ‘etau feme’a ‘aki ‘atautolu ki hono kakano ‘amui, ka ‘oku ou fokotu’u atu Sea ko e tohi tangi ko eni ko hono ngaahi me’a tefito ‘oku ‘osi ‘ave ki he ‘Ene ‘Afio, ‘osi ‘omai ki he motu’a ni, ‘osi fai hono tālanga’i ‘o’ona ‘i he *Facebook*, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku to e ‘i ai ha me’a fo’ou heni ki he kakai. Pa ‘oku ou kole atu ‘e mole hotau taimi ke tau...pea ‘oku ou tu’u au pea ka lau ‘a e fu’u Tohi Tangi ko eni ‘o ‘osi ‘a e ‘aho ni, pea to e ‘ai ‘apō ‘e ‘osi ‘apō, ‘oku mou pehē ‘oku fakapotopoto mo e ‘atamai lelei ke tau ngāue’aki.

Fokotu’u ‘oua ‘e fakangatangata e totonu e kakai ki he tohi tangi

Lord Tu’i’āfitu: Sea ki’i fakatonutonu atu. Ki’i fakatonutonu pē ke fakamahu’inga’i ‘a e kupu 8 ‘i he Konisitūtone Sea. Mālō, ‘a e kupu 8 ‘i he Konisitūtone, ‘a e totonu ‘a e tokotaha kotoa pē ke Tohi Tangi mo eme’a. Ke ‘oua te tau fakangatangata ‘a e totonu ha tangata mo e fefine ‘i ha fonua ke’omai ha’a ne me’a ‘oku hāhāmolo’fia ki ho Falé Sea, ko e Fale eni ‘oku tau’atāina ki ai ‘a e tokotaha kotoa ‘oku fatu ai ‘a e lao kae ‘oua te tau ta’ota’ofi pehe’i, ‘a e totonu ‘a e kakai ki he tohi tangi. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ki’i fakatonutonu atu kātaki.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Leipa.

Tokanga ki he ngaahi fakamo’oni he tohi tangi

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘eku ki’i fakatonutonu atu ‘oku mahino ‘a e tu’utu’uni ‘a e Konisitūtone ki he me’a ko e tohi tangi, kā ko e fokotu’utu’u ngāue ko ē ‘a kitautolu fekau’aki mo e tohi Tangi ‘a ia te u ‘ai atu pē hono ngaahi *footnote*.

Ko e lao ko eni kuo pau ke ke *sign* ‘i ho’o *signature original*, lahi taha ‘o e kau fakamo’oni ko eni ko e fakamo’oni *Facebook*. Ua ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o fakapapau’i ‘a e *identity* ‘o e tokotaha ko ia. ‘Oku ui ‘e au ‘akinautolu ko e kau pūloa, ‘oku anga fēfē ‘etau ‘omai ‘a e Falé ke tau talanoa ‘oku ‘ikai ke paasi ia ‘i he tu’utu’uni ko eni ‘a e Fale fekau ‘aki mo e *partition*.

Sāmiu Vaipulu: Sea ki’i fakatonutonu atu mu’a Sea. Ko ‘eku kole atu ke ‘ai mu’a ‘a e tu’utu’uni

‘a e Feitu’u na ia ko e me’a ia ko e me’a ia ko ē ki he ngaahi founga fakamo’oni mo e me’a ‘oku ‘osi fakamatala pē ki ai ‘a e tohi tangi ka tau hoko atu.

<005>

Taimi: 1140-1145

Sāmiu Vaipulu : Ko e me’a eni ia ‘oku tau fuoloa aí. Lea mai ha taha na’e fili ‘e he kakaí. Fakapiko mo’oni, Sea. ‘Ai ke me’a mai ha Minisitā na’e fili ‘e he kakaí. Ko koe na’e fili pē koe ‘e he toko taha. ‘Ofa mai ‘o māmālie. Sea.

‘Eiki Sea : Ke ke fakamokomoko.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Ko ia, fakamokomoko, kau ‘ai atu ‘e au ha’aku tali ki ho’o tukuakí.

‘Eiki Sea : ‘Oku ou kole atu, me’a faka’apa’apa mai pē he ko e Mēmipa kakato eni e Falé.

Sāmiu Vaipulu : ‘Oku ou faka’apa’apa atu, ka kuo tau lōloa he pongipongi ni, Sea. Tau mei ‘osi hono lau e ki’i peesi e 19 ko eni, mei fuoloa ‘ene ‘osi.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : Ko ia, ko e ‘uhinga ‘eku talanoa atú, ‘oku ‘ikai ko ‘eku talanoa atu ha me’a na’a ku sio faiva ki ai. Ko e Lao eni ‘o e Fale ko ení.

‘Eiki Sea : ‘Eiki Minisitā, ko e me’a ko ē ‘oku ke me’a mai ki ai. Kātaki pē, Fakafofonga, me’a hifo ki lalo ‘oku lolotonga fai ‘eku lea. Ko e me’a ko eni ‘oku ke me’a ki ai ki he ni’ihi ko eni ‘oku nau fakamo’oni *e-mail* pe *Face book*. ‘Oku ‘i ai e lave ki ai e Kōmiti ko ē na’a nau sivi’i e ngāue ko ení, pea tatau ai pē pe ko e foko fiha. Ko e Lao ko ē hotau fonua ni, ko e toko 3 pe lahi ange, ‘oku fiema’u ke fakamo’oni mai. Pea ‘i he’ene pehē, ‘osi *qualify* pē e Tohi Tangi ke fakahū mai. Hou’eiki, ‘oku ou kole atu ki he Kalake ke lau e tohi ko ení, ka tau hoko atu. Peesi 1 ki he 19.

Lau Tohi Tangi fika 1/2018

Kalake Tēpile : Tapu mo e ‘Eiki Sea, ‘Eiki Palēmia. mo e Hou’eiki Mēmipa kakato e Falé, kae ‘atā ke lau atu e Tohi Tangi Fika 1/2018.

‘Aho 30 ‘o Me, 2018,
Nuku’alofa.

Lord Fakafanua,
‘Eiki Sea,
Fale Alea ‘o Tonga,
Nuku’alofa.

‘Eiki Sea,

Kaveinga : Tohi Tangi ‘o kole; (1) Ke toloi ‘a e feme’a’aki he Patiseti 2018/2019 kae; 2... Fakahoko ha ‘Atita Fakavavevave ‘o e Konga he Patiseti ‘o e 2015/2016, 2016/2017, mo e 2017/2018, he Ngaahi Potungāue ‘a e kau Minisitā ‘e toko 7; pea ke (3) Fakatokanga’i ‘e fakahū atu e ngaahi faka’ilo Faka-Fale Alea ‘o e kau Minisitā.

(1) Puipuitu’a:

‘Oku mau faka’apa’apa ki he Feitu’u na mo ho’o Fale ‘eikí, kae ‘atā ke mau ngāue’aki ‘emau totonu faka-Konisitūtone he Kupu 8 ‘o e Lao ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga, ke fakahū atu ‘emau Tohi Tangi ‘o kole:

- (1) Ke toloi ‘a e feme’a’aki he Patiseti 2018/2019 ;
- (2) Kae fakahoko ke ‘ātita fakavavevave he konga ‘o e Patiseti ‘o e 2015/2016, 2016,2017, mo e 2017/2018 he ngaahi Potungāue ‘a e Kau Minisitā ‘e toko 7 pea ke ;
- (3) Fakatokanga’i ‘e fakahū atu ‘a e ngaahi Faka’ilo Faka-Fale Alea ‘a e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti ‘oku hā atu ‘i heni, ‘a ia ko e;

- (i) Minisitā Ako & Ako Ngāue Mālōlō, Minisitā Fakalotofonua Mālōlō, Minisitā ki Muli Malōlō, Minisitā Le’ole’o ki he Fonua mo e Minisitā ki he Komisoni Kau Ngāue Faka-Pule’anga, (Samiuela ‘Akilisi Pohiva).
- (ii) Minisita ki he Ngaahi Ngaue Lalahi mo e Takimamata, (Semisi Sika).
- (iii) Minisita Pa’anga, Pōhiva Tui’onetoa.
- (iv) Minisitā Lao mo e Minisitā ki he Pilīsone. (Sione Vuna Fā’otusia).
- (v) Minisitā Ako & Ako Ngāue. (Penisimani Fifita)
- (vi) Minisitā Polisi mo e Minisitā Tukupau & Kasitomu (Māteni tapueluelu), mo e
- (vii) Minisitā Fefakatau’aki, ‘Ilo Fo’ou, mo e Ngaahi Ngāue ‘a e Kakai. (Tevita Tu’i Uata).

‘Eiki Sea, mo ho Fale ‘eikí, ‘oku mau ma’u ha faka’apa’apa lahi ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai ‘e toko 7, ka ko e kau Hou’eiki Minisitā ‘i he Kapineti. ‘Oku mau tangi atu ke fakatokanga’i ke fakahoko honau Faka’ilo faka-Fale Alea. Ka ‘oku mau ongo’i lahi ‘a e tuku atu kiate kinautolu ‘emau falala mo e fonuá kotoa ‘i Tonga ni, pea mo muli na foki, pea pehē ki he falala ‘a ‘Ene ‘Afio, Kingi Tupou VI, ke nau fakalele ‘a e fonuá ‘i he founa ‘oku taau, mo ngāue’aki ‘a e ngaahi makatu’unga mo e naunau ‘o e pule lelei, mo e fakamaau totonú, ma’a e lelei fakalūkufua ‘a Tongá, ka ‘ikai ko ha’anau lelei fakafo’ituitui, mo honau ngaahi fāmilí, mo e ngaahi kaungāme’á.

‘Eiki Sea, mo ho Fale ‘eikí, ‘oku taau ke ‘oua na’a ngalo ‘i ha Tonga, kae tautautefito ki he Fale ‘eikí, ‘a e tō folofola ‘a e ‘Uluaki Fā, Kingi Tupou I, ‘i he’ene huufi ‘a e ‘uluaki Fale Alea ‘o Tonga ‘i he ta’u 1885, ‘a ia na’a ne folofola ‘o pehē. Ko e me’a ‘oku ou kole atu kiate kimoutolu, ke ‘oua na’a takitaha feinga ke tufi ‘a e me’a ma’ana, mo hono fāmilí pē, kae manatu ko e Tonga koe, pea ko ho’o ngāue, mei he ‘Eiki ke ngāue ma’a Tonga. ‘Oku ‘ikai te u mā ke lea pehē kiate kimoutolu, koe’uhí, ko ‘eni ‘a e anga ‘o ’eku ngāué. Ko e fihangofulu ta’u ‘eni ho’omou mamata ki he’eku ngāue, pea ‘anefē ne u feinga ke ma’u ha me’a ma’aku mo hoku fāmilí. ‘Oku mu’omu’ataha mo mamafataha pe kiate au ‘a e lelei ‘a Tongá

<006>

Taimi: 1145-1150

Kalake Tēpile: .. ‘i he lelei ‘a’aku pea mo hoku fāmili, pea ko ia ‘oku ou fai, ‘oku ou kole ke mou fai. Pea ko ia ‘oku ne ‘ofa ‘iate au, ke ne muimui kiate au.

‘Eiki Sea mo ho Fale ‘eiki, makatu’unga ‘i he ‘emau kole, kakai ‘o e fonua ki he ‘Ene ‘Afio he meimei ta’u ‘e 40 pe ofi ai, ke mau fakalele ‘a e Pule’anga, he na’a mau tukuaki’i na’e pā’usi’i ‘e he kau taki na’e fili ‘e he ‘Ene ‘Afio, ki he ngaahi Pule’anga faka-Tu’i. Na’e momoi mai ai ‘e he La’ā kuo Unga Fonua Kingi Siaosi V ‘a hono mafai faka-Tu’i mo ‘ene falala, he 2010 ke mau fakalele ‘a e Pule’anga. Ko ia ‘oku mahu’inga ke mau matu’aki tokanga mo fai homau lelei taha, ke ‘oua na’a mau pā’usi’i ‘a e falala kuo tukumai kiate kimautolu koe’uhi ko e kaha’u ‘o Tonga mo ‘etau fānau. ‘Eiki Sea mo e Fale ‘eiki, ‘Oku mau fakame’apango’ia lahi he ‘aho ni, he mahino kuo pā’usi’i ‘e he kau Minisitā ko eni ‘e toko 7, ‘a e mafai mo e falala na’e tukumai. Ko e ni’ihi eni na’e tu’ukimu’a hono tukuaki’i ‘a e ngāue hala ‘aki e he kau taki ki mu’a honau mafai, pea mo nau tu’uaki ‘a e mahu’inga ‘a e Pule Lelei, Fakamaau Totonu, Faka’apa’apa’i ‘o e Lao, pea mo Tau’i ‘a e Faihala ‘a e kau Taki.

Koe’uhi ko ‘emau mahu’inga’ia ke fai hotau lelei taha, ke fakahā ki he ‘Ene ‘Afio, ‘oku tau malava ‘o fakalele lelei ‘a e Pule’anga mo e fonua, koe’uhi ko e kaha’u ‘etau fānau, ‘oku mau kole atu ai ‘Eiki Sea mo ho Fale ‘eiki, ke mou laumālie lelei mu’a ‘o tukumai hamau faingamālie ke mau ngāue’aki ai ‘emau totonu ‘i he Kupu 75 ‘o e Konisitūtone, ke mau kole atu ke faka’ilo faka-Fale Alea ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai, ka ko e Minisitā ‘e toko 7, kuo fokotu’u atu ke fakatokanga’i. He kuo nau maumau’i ‘a e Konisitūtone ngaahi Lao mo e ngaahi Tu’utu’uni ‘a e Fale Alea, ke malava ai ke nau ngāue hala mo ta’efakalao ‘aki ‘a e koloa ‘a e Pule’anga, ka ko e pa’anga tukuhau ‘a e kakai, ‘oku nau tokanga’i ‘i he ngaahi Lao ‘o e Patiseti talu ‘enau hoko ki he Pule’anga he 2015 ‘o a’u mai ki he ta’u ni, pea kuo hala ‘enau pule, pea ‘i he’emau vakai, kuo nau ta’efe’unga ke hoko atu ‘i honau ngaahi fatongia faka-Minisitā mo e Fakafofonga ‘o e Kakai, ki he Fale Alea.

‘Eiki Sea mo ho Fale ‘eiki, ko e Tohi Tangi faingata’a eni, he ko e fuofua taimi eni ke mau ngāue’aki ‘a e mafai kuo tukumai ‘e he Kupu 75 ‘o e Konisitūtone, na’e fakalelei’i ‘i he 2010, ke mau tangi atu ke faka’ilo faka-Fale Alea ha ni’ihi homau kau Fakafofonga ‘o e Kakai. Ko e me’a tēpū pea uhu pea ongo ki homau fatu, ko e tala ‘e he kau Fakafofonga ni ko Samuela ‘Akilisi Pōhiva, pea ‘oku mau faka’apa’apa mo ma’u ha ‘ofa lahi kiate ia. Ko e tokotaha eni na’e tukupā ‘ene mo’ui he meimei ta’u ‘e 40, ke ne muiaki ‘a e ngaahi kaveinga ngāue ‘o e Pule Lelei, Fakamaau Totonu, Faka’apa’apa’i ‘o e Lao, pea mo Tau’i ‘a e Faihala ‘a e kau taki. Ko e tokolahi ‘o kimautolu ‘a e kakai ‘o e fonua, na’a mau muimui mo pou pou lahi kiate ia, koe’uhi ko e ngaahi kaveinga ngāue na’e fai hono matua’i, mo ‘emau faka’amu mai, ha ‘aho ‘e a’usia ‘e Tonga ha kau taki ‘oku taau pea mo ‘ofa mo’oni ‘i he ‘Ene ‘Afio, ko e Tu’i ‘o Tonga, Hou’eiki mo e kakai ‘o e fonua, kae tautautefito ki he’etau fānau ko e kaha’u ‘o Tonga. Ko e ‘aho ni kuo masiva mo’oni ‘emau ‘amanaki.

‘Eiki Sea mo ho Fale ‘eiki, kapau temau longo ‘o ‘ikai fai atu ‘a e tangi ni, ‘e pehē ‘e he Pule’anga ‘oku sai, pe ‘enau maumau’i e Lao, pule’i hala mo pā’usi’i ‘etau koloa, pea ko e tā sīpinga kovi ia ki he kau taki he kaha’u. ‘E iku ‘o toe masiva ange ai pē ‘a e tokolahi ‘o e kakai ‘o e fonua, kae tu’umālie ha tokosi’i he founa hala mo ta’efakalao, pea ‘oku matu’aki fakatu’utāmaki ‘eni

ki he langa fakalalakalaka hotau fonua, mo e kaha'u 'etau fānau. Ko ia 'a e makatu'unga 'o e Tohi Tangi ni, ko 'emau 'ilo' ilopau kuo monuka 'a e Konisitūtone, mo e ngaahi Lao 'o e fonua, pea mo pāusi'i 'etau koloa, 'a 'etau pa'anga tukupau 'oku tauhi 'e he Pule'anga 'i he Patiseti fakata'u 'o e 2015/16, 16/17 mo e 17/18, he ni'ihi 'o e ngaahi Potungāue 'a e kau Minisitā 'oku mau foskotu'u atu ke Faka'ilo faka-Fale Alea.

'Eiki Sea mo ho Fale 'eiki, 'oku 'amanaki ke mou feme'a'aki he Patiseti ki he ta'u fakapa'anga 2018/19 'i he uike kaha'u. Pea koe'uhi ko e ngaahi tukuaki'i mafatukituki 'oku mau 'oatu 'i he Tohi Tangi ni, ki hono pā'usi'i 'e he kau Minisitā 'e ni'ihi 'a 'etau pa'anga tukupau he Patiseti 'a e ngaahi Potungāue 'oku nau tokanga'i, pea 'oku mau pehē 'oku 'ikai taau mo ta'efe'unga 'emau pule, pea 'oku mau fu'u hoha'a lahi na'a to e hokohoko atu 'enau pā'usi'i 'etau pa'anga tukupau he ngaahi vouti tatau he Patiseti 'o e 2018/19.

'Eiki Sea 'oku mau lave'i pe 'a e felemofafo 'a e ngaahi fatongia 'o e Feitu'u na mo ho Fale 'eiki, pea pehē ki he ngaahi fatongia 'o e Pule'anga ki he fonua, 'oku fiema'u ki ai 'a e pa'anga he Patiseti ko eni. Ka 'oku mau mahu'inga'ia ange ke fakatonutonu kei taimi 'etau ngaue koe'uhi ke fakalelei'i 'etau mape folau mo e founa ngāue ki he lelei fakalukufua 'a e fonua, mo e kaha'u 'etau fānau. Ko ia 'oku mau tautapa...

<008>

Taimi: 1150-1155

Kalake Tēpile: ai ki he Feitu'u na pea mo ho Fale 'Eiki ke toloi mu'a 'a ho'omou feme'a'aki 'i he Patiseti 2018/2019 kae 'uluaki fai hano 'atita'i fakavavevave 'o e ngaahi pa'anga 'oku fai hono tukuaki'i he Tohi Tangi ni na'e pā'ūsī'i he Patiseti 2015/2016, 2016/2017 mo e 2017/2018.

Ko e ngaahi vouti 'oku mau fokotu'u atu ke 'atita'i 'oku 'ikai lahi he ko e vouti pē 'e taha 'a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, vouti 'e taha he Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 'oku na felāve'i mo e ngaahi aleapau ngāue pea mo e vouti he Ma'u Mafai lahi ki he Takimamata 'oku 'i he malumalu 'o e Potungāue Takimamata.

Ko 'emau kole ka fakamo'oni'i 'e 'Atita Seniale 'a ho'o Fale 'Eiki mo e tokoni 'a e 'Ateni Seniale 'oku mo'oni hono ngāue ta'efakalao 'a e pa'anga tukupau he ngaahi vouti ni. Pea 'oku mau pehē 'oku ta'efe'unga ke hoko atu 'a e kau Minisitā ni pea 'oku taau ke fakahoko ha faka'ilo faka-Fale Alea 'o kinautolu koe'uhī kuo nau pā'ūsī'i 'a e falala kuo tuku mai 'e he 'Ene 'Afio mo e kakai 'o e fonua.

'Eiki Sea, 'oku 'i ai foki mo e ngaahi tukuaki'i kehe 'oku 'ikai felāve'i pea mo e patiseti ka 'oku mau pehē 'oku mafatukituki he 'oku kaunga tonu ki he malu mo e hao 'a 'Ene 'Afio Tupou VI ko e Tu'i 'o Tonga kae 'uma'ā 'a e kakai 'o e fonua pea 'oku mau fakakau atu 'a e ngaahi tukuaki'i ni he Tohi Tangi ni pea mo fakatokanga'i 'e toki fakahoko atu ha faka'ilo faka-Fale Alea fakatatau ki he Kupu 75 'o e Konisitūtone.

Ngaahi tukuaki'i e Tohi Tangi fika 1/2018

Ua ko e ngaahi tukuaki'i. 'Eiki Sea, ko e ngaahi tukuaki'i eni 'oku makatu'unga ai 'a e fakahoko

atu ‘a e Tohi Tangi ni. Fakatokanga’i ange ‘oku teuteu’i mavahe pē ‘a e fokotu’u ke faka’ilo faka-Fale Alea ‘o fakatatau ki he Vahe 3 Kupu 87 ‘o e Ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Ngaahi Fakataha mo e Ngaahi Fatongia ‘o e Fale Alea 2006 ‘a ia ‘e toki fakahū mai ki he Feitu’u na ‘amui ange.

2.1, Ngaahi Lao mo e Ngaahi Tu’utu’uni faka-Fale Alea kuo maumau’i.

2.1.1, Kupu 16 Kupu si’i (5) mo e Kupu 17 ki he 19 Ngaahi Fakahinohino faka-Fale Pa’anga 2016 mo e Kupu 38, Kupu 61 Kupu si’i (3) Kupu 62 Kupu si’i (2) Konga (c) Ngaahi Tu’utu’uni ki he Fakatau faka-Pule’anga 2016 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga 2002.

Aleapau ngāue Piveni Piukala he tohi tangi

Aleapau Ngāue ‘a Paula Pīveni Piukala mo e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, Nōvema 2015 ki ‘Epeleli 2016, Pa’anga ‘e ua kilu ‘a e māhina ‘e nima. ‘I Nōvema 2015 pē ofi ai na’e fakahoko hā ngāue ta’efakalao ‘a e Minisitā Ako mo Ako Ngāue Mālōlō Samiuela ‘Akilisi Pōhiva ‘o maumau’i ‘a e ngaahi fakahinohino faka-Fale Pa’anga mo e Tu’utu’uni ki he Fakatau faka-Pule’anga ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘a e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’anga 2002. Ko e ngāue ta’efakalao na’e fakahoko ko ‘ene ta’ofi ke ‘oua ‘e tu’uaki ‘a e ngāue ki he ngāue fakalalakalaka fakakomipiuta ki he ngaahi fakamatala ki hono pule’i mo tokanga’i ‘a e ako ‘i Tonga kae fakahoko ‘a e aleapau ngāue ta’efakalao ‘a Paula Pīveni Piukala mo e Potungāue ni ‘a ia na’e fe’unga mo e pa’anga ‘e ua kilu pē ofi ai ‘i he māhina ‘e nima ‘o kamata ‘i Nōvema 2015 ki ‘Epeleli 2016, vakai ki he tatau taha.

‘Oku mahino ko Paula Pīveni Piukala ko e kaungāme’a lelei ‘o e Minisitā pea to e kaungāme’a fafale ‘a hono foha lahi. ‘Oku hoko ‘a e maumau’i ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki he fakatau faka-Pule’anga ‘o e Lao ki he Pule’i ‘o e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’anga 2002 ke ta’efakalao ‘a e aleapau ngāue ‘a Paula Pīveni Piukala. Koe’uhī ko e ta’efakalao ‘a e aleapau ngāue ‘oku ta’efakalao ai pē mo hono totongi ‘a e pa’anga ‘e ua kilu kia Paula Pīveni Piukala. ‘Oku fehu’ia foki ‘a e pōto’i mo e taukei ngāue ‘a Paula Pīveni Piukala he ‘oku tokolahi ‘a e kakai lelei mo taukei he mala’e ni ‘i Tonga ni pea mo tu’apule’anga foki. Na’e toki ‘ilo’i pē ‘a e ngāue ta’efakalao ko eni ‘i ‘Epeleli ‘o e ta’u ni mei he tohi ‘a e taki ngāue ‘a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, *Claude* Tupou ki hono, ki he Komisoni ‘a e kau ngāue faka-Pule’anga he ‘aho 3 ‘o ‘Epeleli ‘o e ta’u ni he’ene tali ki hono lāunga’i ia he Minisitā Ako mo Ako Ngāue lolotonga Penisimani Fifita ke tuli ia he ngāue he ‘ikai ke vave ‘ene ngāue ke ‘ai ‘a e aleapau ngāue hono ua ‘a Paula Pīveni Piukala he ta’u ni mo e Potungāue ‘a ia ‘oku fakafuofua ki he pa’anga ‘e taha kilu, vakai ki he tatau ua.

Na’e pehē ‘e he Kōmiti Fakatau ‘a e Pule’anga he feinga atu ‘a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue ke foaki ‘a e ngāue ma’a Paula Pīveni Piukala, kuo pau ke tu’uaki ‘a e ngāue hono ua koe’uhī ‘oku ‘ikai ke nau to e loto ke hoko ‘a e me’a na’e hoko he aleapau ‘uluaki ‘i hono ‘ikai ke tu’uaki ‘a e ngāue. ‘Oku mahino heni na’e fakakouna ‘a e Minisitā Ako mo Ako Mālōlō ‘a e Kōmiti Fakatau ‘a e Pule’anga ke ‘oua ‘e tu’uaki ‘a e ngāue pea nau feinga ke fakalao ‘a e ngāue’aki ‘i he founga ‘oku tu’utu’uni pē ‘e he lao ko e fili pē ha tokotaha, *single* ...

<009>

Taimi: 1155 – 1200

Kalake Tēpile: ... *selection*. Fakatatau ki he ngaahi fiema’u ‘a e founga ko eni, he ‘ikai ke

malava ke ngāue’aki he ko e founa pē ia ki ha ngāue ke faka’osi ha ngāue na’e ‘osi fai kimu’a, ngāue mātu’aki fakavavevave pē totongi si’i ‘o ‘ikai to e laka hake ‘i he pa’anga ‘e toluafe. Pea ‘oku ‘ikai to e ‘i ai ha taha ‘i Tonga ni mo māmani te ne lava ‘o fakahoko ‘a e ngāue pē ko ha ngāue ‘oku fiema’u ke fakahoko lolotonga ha fakatamaki fakanatula pē fakaevaha.

‘Eiki Sea mo ho Fale ‘eiki, ko hono ta’efaka’apa’apa’i mo tuku fakatafa’aki ‘a e laó kae lava ke fakangāue’i ta’efakalao ‘a e kaungāme’a ‘o e Minisitā Ako, ko ha fu’u pa’anga lahi ko e ua kilu, hono pā’usi’i mo e hau ‘o e fonuá. ‘Oku te’eki ai foki ke fakapapau’i ‘e he Potungāue Akó mo e Ako Ngāue, pē ‘oku taau mo ‘aonga ‘a e ngāue na’e fakahoko ‘e he tokotaha ni pē ‘ikai.

Aleapau Ngāue ‘a ‘Ikani Taliai mo e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Aokosi 2017, Pa’anga ‘Aositelēlia ‘e Tahakulu Fāmano Valuafe, ofi he pa’anga ‘e Tolu kilu māhina ‘e 24.

‘I ‘Aokosi 2017 pē ofi ai, na’e fakahoko ta’efakalao ai ‘e he Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua malōlō, Samiuela ‘Akilisi Pohiva, ‘o maumau’i ‘a e ngaahi fakahinohino faka-Fale Pa’anga mo e tu’utu’uni ki he fakatau faka-Pule’anga ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’angá 2002. Ko e ngāue ta’efakalao na’e fakahokó ko ‘ene ta’ofi ke ‘oua ‘e tu’uaki ‘a e ngāue ki ha Talēkita ki he Ako’anga Sipoti Fakafonuá kae ‘ave he ‘aho 21 Siulai 2017 ke fakakouna’i e Kapineti ke tali. Tu’utu’uni Kapineti Fika 757 ‘o fakahoko ‘a e aleapau ngāue ta’efakalao ‘a ‘Ikani Taliai mo e Potungāue ni ‘a ia ‘oku fe’unga mo e pa’anga ‘e Tolukilu pē ofi ki ai ‘i he ta’u ‘e 2. ‘Oku ‘i he aleapau ni mo e ngaahi monū’ia fakavalevale ‘o hangē ko e nofo totongi hōtele mo e folau fakafa’ituitui ki ‘Aositelēlia tu’o 6 he ta’u. Na’e ‘ikai ngata he ta’efakalao ‘a e aleapau ngāue, na’e to e fakamo’oni pē ‘a e Minisitā ki he aleapau ngāue ka ko e fatongia eni ‘a e taki ngāue. ‘Oku fakahā mai ‘e he fakamo’oni ‘a e Minisitā kae ‘ikai ko e taki ngāue pē ko hano le’ole’ó, na’e ‘ikai loto ‘a e taki ngāue ke ne fakahoko ‘a e ngāue ta’efakalao ko ‘ení. ‘Oku fehu’ia foki ‘a e pōto’i mo e taukei ngāue ‘a e Talēkita ni he ‘oku tokolahi ‘a e kakai lelei mo taukei ‘i he mala’e ni ‘i Tonga ni pea mo tu’apule’anga foki. Vakai ki he tatau 3.

Aleapau ngāue ‘a Tevita Mūsika Koli, ‘Akosi 2017. Lau’aho pa’anga ‘e 105 he ‘aho.

‘I ‘Aokosi 2017 pē ofi ai na’e fakahoko ta’efakalao ai ‘e he Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua malōlō, Samiuela ‘Akilisi Pōhiva, ‘o maumau’i ‘a e ngaahi fakahinohino faka-Pule’angá, faka-Fale Pa’anga mo tu’utu’uni ki he fakatau faka-Pule’angá ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘a e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’angá, 2002, kae fakahoko ha aleapau ngāue mo hono foha he fonó, mali e taha hono ngaahi ‘ofefiné ko Tevita Musika Koli, ki he pa’anga ‘e 105 ki he ‘aho. Ko e ngāue eni ko e supavaisa mo tisaina, (*designer*), ki he ngaahi ngāue he Paaka Va’epopua pea mo e tokotaha mataotao makehe ki he misini ngāue mamafá. Neongo na’e ‘i ai ‘a e Tu’utu’uni Kapineti Fika 917 he ‘aho 30 ‘o ‘Aokosi 2017 ke fakangāue’i ‘a e tokotaha ni. ‘Oku kei mahu’inga pē ke fakahoko ‘a e ngaahi tu’utu’uni ki he fakatau faka-Pule’anga ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘a e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’angá, 2002, ke tu’uaki ‘a e ngāue. Vakai ki he tatau 4. ‘Ikai ke ngata ai ‘oku mātu’aki ta’efe’unga ke feinga ‘a e Minisitā ke fakangāue’i pē hono fāmilí lolotonga ‘oku tokolahi pē kakai taukei ‘i he mala’e ni.

Tu’utu’uni Kapineti Fika 917 he ‘aho 30 ‘o ‘Aokosi 2017 ke fakangāue’i ha toko 9.

Na'e tu'utu'uni e Kapinetí he 'aho 9 'o 'Aokosi 2017, ke fokotu'u ha kōmiti natula tatau mo e Kōmiti ki he Sipoti 'a e Pasifikí ke ne tokanga'i 'a e ngāue ki he Paaka Va'epopua pea mo e Mala'e Tāpulú, vakai ki he tatau 5. Ko e kōmiti ni na'e toko 5. 'A ia ko e Kau Minisitā 'e toko 4 pea Sea 'a e Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá mo e Palēmia. Na'e vahe'i 'a e pa'anga 'e 6 miliona mei he pa'anga tokoni ki he ngaahi sipoti ke fai'aki 'a e ngāue ni. 'I he 'aho 30 'o 'Aokosi 2017 ai pē na'e to e tu'utu'uni pē 'a e Kapinetí ke fakangaue'i ha toko 9 ke nau ngāue ki he Paaka Va'epopua mo e Mala'e Tāpulú 'a ia 'oku kau heni 'a e foha he fono 'o Samiuela 'Akilisi Pohiva 'o hangē ko ia 'oku hā 'i 'olunga he 2.1.1.3, vakai ki he tatau 6.

'Oku 'ikai foki ke 'uhinga 'a e ngaahi Tu'utu'uni Kapinetí ia ke fakalao hano fakangāue'i ha taha pē ko ha kulupu ngāue, kae 'oua na'a fou honau fakangāue'i 'o fakatatau mo e Tu'utu'uni ki he Fakatau faka-Pule'anga 'o e Lao ki he Pule'i 'o e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'angá, 2002. Ko ia ai, ko hono fakangāue'i 'o e toko 9 ko ení 'e he Sea 'o e kōmiti mo e Minisitā malōlō ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá 'oku ta'efakalao ia. ...

<001>

Taimi: 1200-1205

Kalake Tēpile: ... Fokotu'u ke to e fakahoko ha aleapau ngāue hono ua 'a Paula Pīveni Piukala he founa ta'efakalao pa'anga 'e taha kilu māhina 'e tolu.

'Oku ta'efakalao 'a e feinga 'a e Minisitā Ako mo Ako Ngāué, Penisimani Fifita ke maumau'i 'a e ngaahi fakahinohino faka-Fale Pa'anga mo e Tu'utu'uni ki he Fakatau faka-Pule'anga 'o e, ngāue'i 'a Paula Pīveni Piukala, fokotu'u 'a e founa faka-komipiuta ki he pule'i fakamatala ako 'a ia 'oku 'i he ... ko e talu 'a e feinga ko eni mai ki he kamata'anga 'o e ta'u ni.

'Oku hā 'i he tohi 'a e Taki Ngāue 'a e Potungāue Akó mo e Ako Ngāué *Claude* Tupou 'i he 'aho tolu 'o 'Epeleli 'o e ta'u ní ki he Komisoni 'a e Ngāue Fakapule'angá na'e feinga 'a e Minisitā Ako mo Ako Ngāué Penisimani Fifita ke fakakouna 'etau 'ofisa ma'olunga ako mo e Kōmiti Fakatau 'a e Pule'angá ke fakahoko ha aleapau ngāue hono ua pea mo Paula Pīveni Piukala 'i he mahu'inga ko e pa'anga 'e taha kilu pē ofi ai 'i he founa ta'efakalao tatau 'o hangē ko ia ko e aleapau 'uluaki na'e fakahoko 'e he 'Eiki Minisitā Ako mo e Ako Ngāue Mālōlō, Samiuela 'Akilisi Pōhiva 'i Nōvema 2015 vakai ki he tatau ua.

'Eiki Sea mo e Fale 'Eikí, ko e me'a 'oku fakaloloma he ngāue ko 'ení koe'uhí ko e muimui 'a e Taki Ngāue 'a e potungāue he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau faka-Pule'angá 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'anga 2002 'a ia 'oku 'ikai fenāpasi mo e me'a 'oku fiema'u 'e he Minisitā Akó pea mo e Palēmiá, kuo lāunga'i 'e he Minisitā 'a e Taki Ngāue ki he Komisoni 'a e Ngāue Fakapule'anga ke tuli ia he ngāue fakapule'anga.

Fakatatau ki he tohi 'a e Taki Ngāue ki he Komisoni na'e fekau 'e he Palēmia 'a e Minisitā Akó ke lāunga'i ia ki he komisoni ke tuli 'a e Taki Ngāue. 'Oku fu'u mātu'aki ta'efe'unga ia ki he Palēmia pea mo e Minisitā ke fakahoko 'a e lāunga ke tuli 'a e Taki Ngāue koe'uhí ko 'ene muimui

ki he Ngaahi Tu'utu'uni ki he Fakatau Fakapule'anga 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'angá 2002 'o tōloi ai hono fakangāue'i 'o Pīveni Piukala ki he pa'anga 'e taha kilu.

Fakangāue'i 'ikai ha aleapau ngāue 'a e Fale'i Fakalao 'a e Palēmiá, Lōpeti Senituli 'Epeleli 2018 feinga ke vahe 'i he vāhenga Taki Ngāue ko e fitu mano tolu afe.

Na'e fakahā 'e he Fale'i Fakapōlitikale 'a e Palēmia Lōpeti Senituli he letiō 87.5 FM he 'aho NIMA 'o Mē 2018 'oku ne ngāue ta'ealeapau ngāue pē mo ta'evahe 'i he Pule'anga. Fakatatau fakamatala falala'anga mei he Komisoni 'a e Ngāue Fakapule'angá ko e 'uhinga 'a e tuai 'a hono fakahoko 'a e aleapau ngāue 'a Lōpeti Senituli koe'uhí 'oku fu'u mā'olunga 'a e vahé mo e ngaahi monū'ia 'oku ne 'eke mo e tu'unga fakaako mo e fakangāue 'oku ne faí ko e Fale'i Fakapōlitikale 'a e Palēmia.

Kupu 23 kupu si'i ua mo e kupu 24 kupu si'i tolu **Lao ki he Ma'u Mafai lahi ki he Takimamata 2016.**

Ta'efakalao hono fakanofa mei he ngāue Minisitā ki he Takimamatá 'a e Sea 'o e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamatá.

Na'e fakahoko 'e he Minisitā ki he Takimamatá Sēmisi Sika 'a e Sea 'o e Poate 'a e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata Tomifā Paea 'i Sune 2016 pē ofi ki ai. Na'e faka'ilo 'e Tomifā Paea mo e kau mēmipa poate kehe 'e toko fā 'a e Minisitā pea ne ikuna he māhino na'e ta'efakalao 'a e tu'utu'uni na'e fai 'e he Minisitā. Na'e tu'utu'uni 'e he Tu'i Fakamaau Lahi 'i he 'aho 20 'o Tīsema 2016 ke fakafoki 'a Tomifā Paea ki hono lakanga he 'oku ta'efakalao 'a e tu'utu'uni 'a e Minisitā ke fakanofa ia mei hono lakanga. Vakai ki he tatau fitu.

Fakatokanga'i 'oku faka-Tonga pē 'a e ngaahi kupu mo e peesi 'oku felāve'i mo e kaveinga ni. 'Oku a'u ki he 'aho ni 'oku te'eki ai ke fakafoki 'a Tomifā Paea ki hono lakanga. 'Ikaiki ngata pē he ta'efakalao 'a e tu'utu'uni 'a e Minisitā ke fakanofa 'a e Sea ka na'a ne to e talangata'a ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaau Lahi he 'ikai ke ne fakafoki 'a Tomifā Paea ki hono lakanga ko e Sea 'i he Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata.

Ta'efakalao e Ngāue'aki 'a e Pa'anga 'a e Ma'u Mafai Lahi ki he **Takimamata.**

Talu hono fakanofa 'o Tomifā Paea mei he lakanga Sea 'o e Poate 'a e Ma'u Mafai Lahi 'i he Takimamata mo e ngāue ta'efakalo 'a e pa'anga kuo vahe'i 'i he Patiseti 'a e Potungāue Takimamata ke ngāue'aki. Ko e taumu'a ngāue 'a e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata ke nau fakahoko 'a e ngaahi ngāue ke langa hake ai 'a e takimamata 'i Tonga. Ko e pa'anga 'e 1.5 miliona pē ofi ai he ta'u fakapa'anga kotoa 'oku vahe'i ke ngāue 'a e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata.

Lolotonga 'a e 'ikai ha Sea 'a e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata he 2015/2018 'oku māhino 'oku ngāue'aki pē 'a e pa'anga he ta'u kotoa 'oku vahe'i 'e he Fale Alea ki he Ma'u Mafai lahi ki he Takimamatá pea 'oku maumau'i heni 'a e kupu 23 kupu si'i ua mo e kupu ua ...

<002>

Taimi: 1205-1210

Kalake Tēpile: ... fā kupu si'i tolu 'o e Lao ki he Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata. 'Oku fakahā māhino mei he lao mo e poate 'oku ne fakamafai'i 'a e founa 'e ngāue'aki 'a e pa'anga kae 'ikai ko e Minisitā pea ko e Sea mo e Pule Ngāue te na fakamo'oni ki he 'akauni sieke 'a e ma'u mafai lahi ki he Takimamata. 'Oku mau ma'u ha fakamatala falala'anga mei he potungāue 'oku fa'ifa'itēliha pē 'a e Minisitā hono ngāue'aki 'a e pa'anga 'a e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata talu mei hono fakanofa 'o e Sea 'o e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata 'i Sune 2016 ki 'Okatopa 2017 hili 'a e fakafisi 'a Tomifā Paea mei hono lakanga kae kau ki he kaniteiti ki he fili Fale Alea 'i Nōvema 2017.

Mei Sune 2016 ki 'Okatopa 2017 ko e pa'anga 'e ua miliona pē ofi ai kuo ngāue'aki ta'efakalao 'e he Minisitā. Hili 'a e fakafisi 'a Tomifā Paea na'e taau ke fokotu'u he Kapineti ha Sea fo'ou pea 'oku hoko atu pē 'a e ngāue ta'efakalao 'a e Minisitā 'aki 'a e pa'anga talu mei Nōvema 2017 ki he 'aho ni 'a ia ko e ofi ia he pa'anga 'e 0.7 miliona. 'Oku 'amanaki ke to e vahe'i 'i he Patiseti 2018/19 ki he Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata 'a e pa'anga 'e 1.5 miliona pē ofi ki ai. Pea 'oku 'i ai 'a e hoha'a ki he to e hoko atu hono ngāue'aki ta'efakalao 'e he Minisitā 'a e pa'anga ko eni. Pea ko e 'uhinga ia 'oku fai atu ai 'a e fokotu'u 'Eiki Sea mo ho Fale 'Eiki ke tōloi 'a e alea'i 'o e Patiseti 2018/19 kae fakapapau'i 'a e tu'unga hono ngāue'aki ta'efakalao 'a e pa'anga talu mei Sune 2016 ki he 'aho ni.

'Oku 'i ai foki mo e fakamatala falala'anga mei he potungāue na'e toki fakahū ki he 'akauni 'a e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata he ngaahi uike si'i kuo māliu atu 'a e pa'anga 'e ua kilu fā mano pē ofi ki ai. Ko e pa'anga 'eni ke fakalahi 'aki 'a e toenga pa'anga 'i he 'akauni ke totongi 'aki 'a e langa ki hono fakalelei'i 'o e Senitā Fakafonua ki he 'Ulungaanga Fakafonua Senitā 'i Tofoa. Ko e kautaha 'oku nau fakahoko 'a e ngāue ki he fakalelei'i 'o e senitā ko e kautaha 'a e tokoua 'o e Minisitā.

'Eiki Sea mo ho Fale 'Eiki 'oku mau matū'aki hoha'a lahi ki he founa hono ngāue'aki 'a e pa'anga e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata ke faitu'utu'uni pē ki ai ha toko taha Minisitā. 'Oku mea'i pē he Fale 'Eiki ni fakatatau ki he Lao ki hono Pule'i 'a e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'anga mo e Lao ki he Ngaahi Kautaha 'a e Pule'anga 'oku 'ikai ke fakamo'oni 'a e Minisitā 'i ha 'akauni sieke pē vausia ke totongi 'aki ha ngaahi ngāue 'a e potungāue pea mo e Pule'anga pea 'oku 'ikai ke mēmipa 'i he Poate 'a e Pule'anga.

Ko e taha 'eni 'a e ngaahi 'uhinga 'oku mau kole atu ai 'Eiki Sea mo ho Fale 'Eiki ke fakahoko ha 'atita'i fakavavevave 'o e Vouti ki he Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata kae toki alea'i 'a e Patiseti ki he Ta'u Fakapa'anga 2018/19.

Lao ki he Patiseti 'o e Pule'anga 2015/16, 16/17 mo e 17/18. Hangē ko ia ko e ngaahi fakamatala 'oku hā 'i 'olunga he kupu 2.1.1 mo e 2.1.2 'oku māhino lelei ai 'a e maumau'i 'o e Lao ki he Pule'i 'o e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'anga 2010 pea mo e Lao ki he Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata 2010 kae malava hono pā'usi'i mo ngāue ta'efakalao'aki 'a e pa'anga tukuha 'a e kakai 'oku 'i he malumalu 'o e Pule'anga. Ko e pa'anga he ngaahi vouti kuo tukuaki'i ke pā'usi'i mo ngāue'aki ta'efakalao 'oku 'i ai 'a e ngaahi vouti tatau he Patiseti 2018/19 'a e Potungāue Ako mo Ako Ngāue, Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua mo e Potungāue Takimamata ma'a

e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata 'oku 'amanaki ke alea'i 'i he Fale Alea he uike kaha'u. Ko ia 'oku matu'aki mahu'inga ai ke fakahoko hano 'atita'i fakavavevave 'a e ngaahi vouti kuo tukuaki'i ki hono pa'usi'i ta'efakalao koe'uhí ke māhino 'a e tu'unga 'oku 'i ai he 'oku 'ikai ke mau loto ke hoko atu 'a e pa'usi'i 'etau pa'anga tukuhau 'i he Patiseti 2018/19.

Hopo vaha'a Claude Tupou mo e Potungāue Ako 2016

Ngaahi Fakahinohino mo e Tu'utu'uni Ngaahi Founa ki he Loto Mamahi mo e Vātāmaki Fakatonutonu ki he Ngaahi Ngāue Fakapule'anga 2010 mo e Lao ki he Komisoni 'o e Ngāue Fakapule'anga Fakatonutonu 2010. Hopo 'a e Pule'anga Potungāue Ako mo e Ako Ngāue pea mo e Taki Ngāue 'a e Potungāue Ako mo e Ako Ngāue, *Claude* Tupou 2016.

Na'e fakafē'atūngia'i 'e he Minisitā Ako mo Ako Ngāue, Samuela 'Akilisi Pōhiva hono fakangāue'i 'a *Claude* Tupou ki he lakanga Taki Ngāue 'o e Potungāue Ako mo Ako Ngāue 'i Sune 2015. Na'e fili 'e he pēnolo fai 'initāviu ngāue 'o fokotu'u ki he Komisoni ki he Ngāue Fakapule'anga 'oku ma'u 'e *Claude* Tupou 'a e lakanga Taki Ngāue. Na'e tali 'e he Komisoni ke hoko 'a *Claude* Tupou ko e Taki Ngāue 'a e Potungāue Ako mo Ako Ngāue ka 'i hono fakahoko ki he 'Eiki Minisitā Ako mo Ako Ngāue na'e 'ikai ke ne loto ki ai pea ne tu'utu'uni ke to e tu'uaki 'a e lakanga. Na'e tangi ai 'a *Claude* Tupou ki he Fakamaau'anga 'a e Ngāue Fakapule'anga *Public Service Tribunal* he tu'utu'uni 'a e Komisoni mo e Minisitā ke to e tu'uaki ...

<002>

Taimi 1210-1215

Kalake Tēpile: ...'aki 'a e lakanga taki ngāue. 'I Sānuai 2016 na'e tu'utu'uni ai 'a e Fakamaau'anga 'a e ngāue Fakapule'anga na'e fakalao pē 'a e tu'utu'uni 'a e Komisoni ke ma'u 'e *Claude* Tupou 'a e taki ngāue fakatatau ki he kupu 13 kupu si'i 2, pea 'oku ta'efakalao ia ke to e tu'utu'uni atu 'a e Minisitā ki he Komisoni ke to e tu'uaki 'a e lakanga, vakai ki he tatau 8.

'Oku mahino na'e hū atu pē 'a Samuela 'Akilisi Pōhiva ki he lakanga Minisitā he 2015 'o fai 'a e tu'utu'uni ta'efakalao ko eni 'o maumau'i ai 'a e Lao ki he Komisoni e Ngāue Fakapule'anga.

Hopo e kau ngāue e Potungāue ki Muli

Hopo mo 'Eiki Fane Tupouvava'u Kaho, Māsela Taumoepeau Fotofili, 'Ilaisipa 'Alipate, *Elsie* Fukofuka, Potungāue ki Muli, 2016.

Tokoni Kalake: 'I Siulai, 2016 pē ofi ki ai na'e tu'utu'uni ai 'a e 'Eiki Minisitā ki he Potungāue ki Muli, Samiuela 'Akilisi Pōhiva ki he taki ngāue 'a e Potungāue, Va'inga Tōnē, ke fakahiki 'a e kau 'Ofisa Mā'olunga fefine'e toko 4 mei he Potungāue ki ha Potungāue kehe, 'o 'ikai ha makatu'unga lelei fakatatau ki he fakahinohino, 2 (e) 1. Kupu si'i 'uluaki, ki he ngaahi fehikitaki 'i he ngāue fakapule'anga. Na'e fakahoko 'e he taki ngāue 'a e tu'utu'uni 'a e Minisitā pea iku lāunga'i 'e he kau 'Ofisa Mā'olunga 'e toko 4 ki he Komisoni 'a e ngāue Fakapule'anga, 'a e tu'utu'uni na'e fakahoko kiate kinautolu. Na'e fakahoko 'a e fakamaau 'o e lāunga 'o a'u ki he Fakamaau'anga 'a e Ngāue Fakapule'anga, *Public Service Tribunal*, pea mahino 'a e kau 'ofisa mā'olunga 'e toko 4, vakai ki he tatau fika 9.

Pea mālohi ‘a e kau ‘ofisa mā’olunga ‘e toko 4. ‘I he fakamatala falala’anga ‘i hono faka’eke’eke ‘e Mele ‘Amanaki ‘a e Minisitā na’e pehē ‘e Samiuela ‘Akilisi Pōhiva ko e ‘uhinga ‘ene fiema’u ke fakahiki ‘a e kau ‘ofisa mā’olunga fefine ‘e toko 4, he na’e ‘ikai ke *interview* ‘a ‘Eiki Fane Tupouvava’u Kaho ki hono lakanga ‘i he Potungāue ki Muli ‘a ia ko e tokoni taki ngāue. ‘Oku mau fakame’apango’ia ‘i he fa’ahinga tu’utu’uni ta’efakalao pehē ni kuo fakahoko ‘e ha Minisitā ki he taki ngāue ‘o na kaungā hia ai ‘i hono maumau’i ‘a e ngaahi fakahinohino pea mo e tu’utu’uni ‘o e Lao ki he Komisoni ‘o e ngāue Fakapule’anga, 2010. ‘Oku ‘ikai puli ki he fonua ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ta’u lahi ‘a e ‘itengia ‘e Samuella ‘Akilisi Pōhiva ‘a Pilinisesi Salote Pilolevu Tuita ka ko e fehuhu ‘a ‘Eiki Fane Tupouvava’u Kaho koe’uhí ko ‘ene kaunga ko e kautaha *Tongasat* pea mo ‘ene ‘itengia ‘a *Lord Tu’ivakanō* lolotonga ‘ene Palēmia mo e Sea ‘i he Fale Alea ‘i he ngaahi ta’u kimu’a atu, ka ko e ‘Eiki ‘a e hoa ‘o ‘Eiki Fane Tupouvava’u Kaho.

Ko e me’apango ke hoko ‘a e ‘ita ‘a e Minisitā ‘i he ongo mātu’a ke uesia ai ‘a e fānau ‘i he ngāue fakapule’anga. Pea ‘oku ‘ikai ko ha natula lelei eni ke ma’u ha taki pē Minisitā ‘o ha Potungāue. Ko e hoko foki ‘a e maumau lao ni ko e Minisitā ki he Komisoni ‘a e Ngāue fakapule’anga ko Samuella ‘Akilisi Pōhiva pea ‘oku ne maumau’i pē ‘a e lao ‘oku ne tokanga’i.

Kupu 51 kupu si’i 5 ‘o e Lao Konisitūtone ‘o Tonga, Fakatonutonu 2016. Ko e fatongia ‘o e Minisitā fakatatau ki he kupu 51, kupu si’i 5 ‘o e Konisitūtone ke fa’u ‘e he Minisitā ‘a e Līpooti Fakata’u ‘a e Potungāue ‘oku ne tokanga’i ke fakahū ki Fale Alea ‘i he ta’u kotoa. Na’e ‘ikai kakato hono fakahū ‘e he kau Minisitā ‘e toko 7 ‘enau Līpooti Fakata’u ki he Fale Alea, mei he 2015 ki he 2017. ‘Oku mahino ‘a e tōmui ‘a e ngāue ‘a e kau Minisitā ‘a ia kupu si’i ‘uluaki, ‘oku ‘ikai ke nau faka’apa’apa’i ‘a e tu’utu’uni ‘i he kupu 51 kupu si’i 5 ‘o e Konisitūtone. Ua loma, ‘ikai ke nau faka’apa’apa’i ‘a e kupu 187 ‘o e tu’utu’uni ngāue ‘a e Fale Alea. Tolu loma, ‘oku ‘ikai ke nau ma’u ‘a e ‘ilo mo e taukei fe’unga ki he lakanga Fakaminisitā ‘i he ngaahi Potungāue ‘oku nau tokanga’i. Kupu 4 loma, ‘ikai ke taau ‘a ‘enau fua fatongia ko e Minisitā ‘i he ngaahi Potungāue ‘oku nau ‘i ai mo – nima loma ‘ikai lelei honau vā fakangāue mo e kau taki ngāue mo e kau ngāue fakapule’anga mā’olunga ‘i he’enau Potungāue.

2.1.6 Ngaahi Lao eni ‘oku maumau’i ‘i he ngāue ‘o e Pa’ake Pōpua mo e mala’e tā pulu ‘i he ‘ikai ke fou ‘i he founa ngāue totonu ku o kotofā ‘e he lao.

Lao ki he malu’i ‘o e nofo’anga mo e fānau’anga ‘o e manupuna mo e ika 1988, mo e malu’i ai ‘a Fanga’uta mo Fangakakau. Lao ki he ngaahi Pa’ake ta’u 1988, ko Fangakakau pea mo e Fanga’uta ko e ‘uluaki Pa’ake ia ke malu’i ‘i Tonga ni. Na’e ‘osi ‘i ai ‘a e palani ‘a e Pule’anga ki Fanga’uta ‘i he 2000 ‘o malu’i ai ‘a Popua. Ko e ongo lao ko eni 2.1 ...

<005>

Taimi: 1215- 1220

Tokoni Kalake:6.1 pea mo e 2.1.6.2 ‘oku na malu’i kakato ai ‘a Popua pea mo hono ngaahi matāfangá mo e tahí mei Popua, Pea, Vaini hake ai ki Mu’a pea a’u ki he hū’anga lahi ki he tahí ‘i Navutoká mo Talafou. Ko e feitu’u malu’i ki he nofo’anga ‘o e manupuná pea mo e fakafanau’anga ‘o e ngaahi me’a mo’ui ‘o tahí. Ko e ngaahi ngāue kotoa ‘i he ngaahi feitu’u ni na’e totonu ke vakai’i ‘a e ongo lao ko ení mo hono ngaahi taumu’á ki ha langa fakalalakala ‘oku

taaú ki he ma'ui'ui 'a e ngaahi me'a mo'ui 'o tahí mo e ma'a 'a e tahí 'o a'u ki he mo'uilelei 'a e kakaí. 'Oku hā mai pea mei he *EIA* na'e faí na'e 'ikai ke fai ha lau ki he ongo lao ni.

2.1.6.3 **Palani ki hono pule'i 'o e fanga mo e anovai 'i Popua 2000.**

To e fakamamafa'i atu tu'utu'uni ngāue na'e paasi 'i he 2000 na'e 'ikai ke kau ai ha mala'e tā pulu pē ha ngaahi pisinisi fakatakimamata neongo ne 'osi vahe konga lahi ke nofo ai e kakaí ka ko e toengá 'o e tongó pea mo e 'akau na'e kei toé ko e nofo'anga ia mo e fakafanau'anga 'o e ngaahi me'a mo'ui na'e toki fakakakato atu 'a hono faka'auhá 'i hono langa e mala'e tā pulú. Ko e feitu'u ni 'oku fu'u ma'ulalo fau pea 'e lau miliona hono tanu ke mita 'e 5 pē laka hake ke toki fie fokotu'u ha taha pisinisi ke langa hōtele. Tuku kehe ka langa hōtele pou ma'olunga ki 'olunga ke 'oua 'e ngoto he vaí he taimi afā pea mo e taimi 'uha lahí. Ko e hā e me'a 'e ha'u ai 'a e milioneá 'o tā pulu 'i Tonga ni kae tuku hotau ngaahi kaungā'apí pea mo e mala'e faka'ofa'ofá kuo 'osi tu'u mo e ngaahi mālōlō'anga fetu'u ngingila kehekehé.

2.1.6.3 **Lao ki he Ngaahi Me'a Fakahisitōlia mahu'inga.** *Preservation of Objects of Archeological Interest Act, Cap 90* Voliume.

Ko e koloa mahu'inga hono 2 'i he feitu'u ni ko e ngaahi Sia Heu Lupe, te nau mole mo maumau kotoa he ngāue ta'epalani mo 'ikai fakakaukau'i lelei.

2.1.6.4 **Lao ki he 'Atakaí, EIA Act.**

Na'e 'i ai e ngaahi tu'utu'uni 'a e Kōmiti *EIA* na'e makatu'unga na'e tali ai e *EIA* na'e 'ikai ke fakahoko mo fakakakato 'e he ngāue 'oku lolotonga fai 'i Popua.

2.1.7 **Maumau'i e Lao ki he Kelekele.**

'Oku fehu'ia lahi 'a e tūkunga fakalao 'a e le'ole'o 'a e Palēmia 'a e Minisitā Fonuá hili 'ene fakakouna 'a *Lord Ma'afu* ke ne fakafisi 'i he 'aho 23 'o Fepueli 'o e ta'u ní. 'Oku mahino na'e fiema'u pē 'e he Palēmia ke mavahe 'a *Lord Ma'afu* mei he Minisitā Fonuá ke ne fakahoko 'a e ngaahi lisi. Ko e tu'utu'uni 'a e Lao ki he kelekelé ko e Minisitā Fonuá te ne fakamo'oni 'o tali 'a e kole lisí. Vakai ki he tatau 10.

Kupu 44 (d) **Lao ki he Ngaahi Hia, Fakatonutonu 2016.**

'I he pongipongi Falaite 23 'o Fepueli, 2018 kimu'a he taimi 10 pongipongi pē ofi ki ai, na'e me'a ia e Palēmia, Samuela 'Akilisi Pohiva ki he Minisitā Fonuá, *Lord Ma'afu* 'o fakahā ki ai 'oku 'ikai ke ne loto mo e tokolahi e Kau Minisitā e Kapinetí ke ne me'a ange ki he fakataha Kapineti 'o e 'aho ko iá he 'oku 'i ai e me'a 'e 2 te nau alea'i pea 'oku 'ikai ke nau fiema'u ke 'i ai he te ne fakafepaki ai. Na'e toki mahino kia *Lord Ma'afu* he to e me'a ange Palēmia he 'osi e fakataha Kapinetí ko e taha e me'a na'e alea'i ko e Ngaahi Lao Fakaangaanga ke to'o pē fakavaivaia'i e mafai e Tu'i, vakai ki he Ngaahi Lao Fakaangaanga 'oku 'oatu he tatau 11 pea mo e vitiō ko e konga 'o e me'a fakamāvae 'a *Lord Ma'afu* mo 'ene kau ngāue 'i he Potungāue Fonuá.

Ko e fakalelei fakapolitikale na'e fakahoko he 2010 ko e ola ia 'o e ngāue na'e fai 'e he fonuá kotoa 'o liliu e Konisitūtoné 'o momoi 'e Kingi Siaosi 5 'a e mai ke fakalele 'e he kakai e fonuá 'a e Pule'angá. Ko e ngāue eni na'e fakahoko'aki 'i he ngaahi talanoa mo e kakai e fonuá 'i Tonga ni pea mo Tu'apule'anga foki. Ko e ngāue ni na'e 'ikai fakapulipuli neongo ko e ngāue lahi mo faingata'a pea fakahoko he ngaahi ta'u lahi laka hake he ta'u 'e tolungofulu tupú.

Ko e fai tu'utu'uni e Kapineti mo hono fekau'i 'o *Lord Ma'afu* ko e Minisitā pē 'e taha na'e fili 'e he 'Ene 'Afió ki he Kapineti ke 'oua na'a to e me'a ange ki he Kapineti lolotonga 'enau fa'ufa'u mo fakataha'i ke to'o e mafai e Tu'i 'i he pepa fakataha na'e fakahū 'e he Minisitā Laó, Sione Vuna Fā'otusia, 'oku natula fakapulipuli ia. Ko e fa'ufa'u fakapulipuli ke to'o e mafai e Tu'i ko e hia talisone 'o maumau'i ai e Kupu 44 (d) 'o e Lao ki he Hia Fakatonutonu 2016. 'I he 'aho tatau pē na'e to e tali ai 'e he Kapineti 'a e

<006>

Taimi: 1220-1225

Tokoni Kalake: Fokotu'u 'a e Minisitā Polisi ke nau fakafepaki'i 'a e Tu'utu'uni 'a e Tu'i he Fakataha Tokoni ke fakalōloa 'a e aleapau ngāue 'a e Komisiona Polisi. Ka kimu'a ai, he 'aho Pulelulu 21 'o Fepueli 2018, na'e 'uluaki fakahū 'e he Minisitā Polisi ki he Kapineti 'ene fokotu'u ke fakafepaki'i 'a e Tu'utu'uni 'a e Tu'i, ke 'oua na'a fakalōloa 'a e aleapau 'a e Komisina Polisi fakataha ki he fakamatala 'a Lord Ma'afu he Letio 87.5 FM. Na'a ne fale'i 'a e Kapineti ke 'omai ha fale'i fakalao mei he 'Ateni Seniale, ke fakapapau'i 'oku fakalao 'enau faitu'utu'uni 'oku fakahoko. Ko e founa ngāue angamaheni pe eni 'a e Kapineti mei fuoloa. Na'e poupu'i 'e he tokolahi 'o e kau Minisitā 'a e Kapineti 'a e fale'i 'a *Lord Ma'afu*, pea tuptāmaki lahi 'a e Minisitā Polisi, 'o fakafisi mei hono lakanga Minisitā Polisi, mo e Minisitā Tānaki Tukupau pea mo e Kasitomu, 'i he 'aho Tu'apulelulu 22 'o Fepueli, 2018 pe ofi ki ai, kā na'e 'ikai tali 'e he Palēmia. 'ene fakafisi 'i he 'aho tatau pe.

'I he fakataha hono 2 'a e Palēmia pea mo *Lord Ma'afu* 'i he Falaite 23 'o Fepueli, hili 'a e fakataha Kapineti, na'e fokotu'u ai 'e he Palēmia kia *Lord Ma'afu*, ke fakafisi he kuo 'ikai ke nau lava 'o ngāue fakataha, kae 'oua na'a ne tala ke 'ilo 'e he kakai, na'a ne fakakouna ia ke fakafisi. Na'e fakahā 'e *Lord Ma'afu* kia Mele 'Amanaki 'i he'ene fakataha he pongipongi Mōnite 26 'o Fepueli pe ofi ki ai, na'e makatu'unga he 'ikai ke fie kaunga 'a *Lord Ma'afu* ki he tu'utu'uni 'a e Kapineti, ke to'o pe fakavaivai'i 'a e ngaahi toenga mafai 'o e Tu'i, na'a ne pehē 'oku taau ā ke ke fakafisi ke 'oua na'a 'i ai ha'ane pīkinga ki he fai tu'utu'uni 'o e Kapineti, he 'aho ko ia.

'Eiki Sea na'e veteki 'e he 'Ene 'Afió 'a e Fale Alea, 'aho 24 'o 'Akosi 2017 pe ofi ki ai, pea ko e taha 'o e ngaahi makatu'unga, ko e tukuaki'i 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea 'o e 'aho ko ia *Lord Tu'ivakanō*, 'oku feinga 'a e Pule'anga 'o Samuela 'Akilisi Pōhiva, ke to'o 'a e ngaahi mafai 'oku kei toe 'i he Tu'i. Na'e fakafepaki'i fefeka eni 'e Samuela 'Akilisi Pōhiva ko e loi, 'a *Lord Tu'ivakanō*. 'I he 'aho ni kuo fakapapau'i mai mei he ngaahi ngāue fakapulipuli 'oku fai 'e he Kapineti 'a Samuela 'Akilisi Pōhiva, ko e mo'oni kotoa 'a e feinga ke to'o pe fakavaivaia'i 'a e toenga mafai 'o e Tu'i.

‘Eiki Sea mo ho Fale ‘eiki, lolotonga ‘a e monuka ‘a e fonua mei he saikolone fakatalopiki ko *GITA* na’e tō he ‘aho 12 ‘o Fepueli, 2018, kuo femou’ekina pē ‘a e Kapineti, he tālanga’i ‘a e ngaahi me’a fakapolitikale he ngalu’ea, ‘enau feinga ke to’o pe fakavaivaia’i ‘a e mafai ‘o e Tu’i, ‘o kau ai heni ‘a e tuputāmaki ‘a Māteni Tapueluelu o fakafisi mei hono lakanga Minisitā, pea ‘ikai tali ‘e he Palēmia. Ko hono fakakouna ke fakafisi ‘a *Lord* Ma’afu, ‘oku tukuaki’i ‘a e Minisitā Polisi, he Ngalu’ea, na’e hū fakapulipuli mai ‘e he Kau Tau ‘Ene ‘Afio, ha mahafu lahi fau ki Tonga ni pe ko e ‘ai nai ke hā lolotonga ia na’a ne ‘osi mea’i ko e founa ngāue angamaheni pē ke hū mai ‘a e mahafu ‘a e Kau Tau ‘Ene ‘Afio, pea ne ‘osi alea’i he Patiseti ‘o e 2016/2017. Fakafepakli’i ‘a e tu’utu’uni ‘a e Tu’i ke fakalōloa ‘a e aleapau ngāue ‘a e Komisiona Polisi etc. kae ‘ikai ke nau tokanga ke tokoni’i si’i kakai tokolahi ‘i he fonua, kuo nau tukuhausia he mole ‘a honau ngaahi ‘api nofo’anga, he fakaevaha he ngāue ‘a e saikolone *GITA*.

Ko e hā ‘a e me’a kuo hoko he ‘aho ni, kuo toe kole fakamolemole ‘a e Palēmia ki he Tu’i, ke ne fokotu’u ke tali ‘a e fakafisi ‘a *Lord* Ma’afu, na’a ne fakakouna’i ke fakahoko, ‘o mahino mai ‘oku loi ‘a e tukuaki’i ‘e he Minisitā Polisi na’e hū fakapulipuli mai ‘e he kau Tau ‘Ene ‘Afio ha mahafu lahi fau ki Tonga ni, mo ‘ikai moko’i ‘a e Tu’i ki he’ene fakafepaki’i ‘ene Tu’utu’uni, ke fakalōloa ‘a e alepau ‘a e Komisiona Polisi. Ka ko hono mo’oni, mo to e ‘ai ke mahino ange, na’e fakataumu’a kotoa ‘a e ngāue ko eni, ke faka’ita’i ‘a e kakai ‘o e fonua, ke nau ‘ita ki he Tu’i, ke nau poupou’i ‘enau fa’ufa’u fakapulipuli ke to’o pe fakavaivaia’i ‘a e mafai ‘o e Tu’i, mo e ngāue talisone ‘oku nau fai. ‘Oku mahino pe foki na’e ‘ikai ke loto kotoa ‘a e kau Minisitā ‘a e Kapineti, ki he ngāue hia fakatalisone ko eni, ka kuo pau ke nau tali ‘a e loto ‘o e tokolahi he Kapineti.

2.1.9 Kupu 3 – **Lao ki he lau’i kovi’i fakatonutonu 2010**

‘Eiki Sea mo ho Fale ‘eiki, ‘oku mau ongo’i mo’oni ‘a e a’u ki ha taimi ke mau fakahū atu ha lāunga’i ‘o ha Mēmipa ‘i he Fale Alea, ki ha lau’ikovi’i ‘o e Tu’i mo hono Fale. Pea pehē ki he kakai kehe, ‘o ‘ikai ke nau tui fakapolitikale tatau mo ia. Me’apango ko e hoko ‘a e me’a ni ka ‘oku matu’aki fiema’u ke ta’ofi ‘a hono fakahoko ‘e ha taha ‘i ho Fale ‘eiki ni, ha ‘ulungaanga ta’efaka’apa’apa mo angakovi ki hono fa’ufa’u pe mo kaunga ki hono fa’ufa’u mo tufaki ‘o e ngaahi fakamatala ‘oku ‘ikai taau. ‘Oku ‘i ai ‘a e fakamatala falala’anga ‘oku kaunga lahi ‘a e Minisitā Fefakatau’aki, ‘ilo fo’ou mo e ngāue ‘a e kakai, Tevita Tu’i Uata, ‘i hono fa’ufa’u ‘e ngaahi ...

<008>

Taimi: 1225-1230

Tokoni Kalake: fakamatala ki he lau’i kovi’i ‘a e Tu’i mo hono Fale mo e ni’ihi ‘o e kakai ‘o e fonua. ‘Oku ‘ikai ke nau tui fakapolitikale tatau pea tufaki he ‘initaneti ki māmani. Ko e fa’ufa’u ko eni na’e fai he kulupu fakapulipuli ‘a e PTOA ‘i he *Facebook* pea ‘ave ‘o tukuange atu ‘i he kulupu ‘a e PTOA ‘i he *Facebook* ‘oku mēmipa ai ‘a e kakai Tonga ai ‘e toko ua mano tolu afe tupu. Ko e ngāue ko eni na’e fakahoko fakataha ia mo e ni’ihi ‘o e fānau ‘a e Palēmia pea pehē ki he kaungāme’a ‘o e Palēmia mo hono foha lahi, Paula Pīveni Piukala. Ko e kulupu fakapulipuli foki ko eni ‘oku mēmipa pē ai ‘a e tokolahi taha ‘o e kau

Fakafofonga ‘o e Kakai he PTOA pea ‘oku mau fakame’apango’ia he ‘ikai hanga ha taha ‘i kinautolu ‘oku ta’ofi e ngaahi fokotu’utu’u ko eni ‘oku fai ‘e Tēvita Tu’i Uata.

‘Oku ‘ave e ngaahi fakamatala lau’i kovi’i ‘o tuku ange atu he kulupu *facebook* ‘a e PTOA ‘e he finemotu’a Tonga ‘oku nofo ‘Amelika ko hono hingoa ko Tilila Siola’ā *Walker Sumchai*. Tā ko e kāinga ofi e Palēmia pea mei Fākakai Ha’apai. Ko e ngāue eni na’e kamata pē lolotonga ‘o e kemipeini ki he Fili Fale Alea ‘i ‘Okatopa 2017 pea hokohoko ai pē ‘o a’u mai ki he ngaahi uike si’i kuo maliu atu. Ko e taumu’a ‘a e ngaahi fakamatala kovi ko ‘eni ke ‘ita e kakai ki he Tu’i mo hono Fale mo kinautolu ‘oku nau pou pou ki he Tu’i ka nau fili ‘i he kau Kanititeiti e PTOA. Pea hili e Fili Fale Alea na’a nau hoko mai ai, na’a nau hoko mai ki he lau’i kovi’i ki he teuaki e Fili Palēmia ‘o tāpalasia ‘a e Kanititeiti na’e fili pea mo Samiuela ‘Akilisi Pōhiva mo ha taha ‘oku pou pou ki he Kanititeiti ‘o ne pole’i ‘a e Sea ki he Palēmia.

‘Eiki Sea mo ho Fale ‘Eiki pea pehē pea mo e me’a mai e kakai ‘o e fonua ‘i he ngalu’ea ‘i hono lau e Tohi Tangi ni koe’uhī ko e ngaahi lea e ngaahi fakamatala kuo fa’ufa’u mo e ngaahi tālanga he *Facebook* ‘oku lahi e ngaahi lea ta’etaau mo kapekape ki he ‘Ene ‘Afio mo hono Fale ‘oku ‘ikai ke taau ia ke fakahū atu koe’uhī ko e tu’utu’uni ho Fale ‘Eiki he ‘ikai ngofua ke fakahū atu ‘i he Tohi Tangi ‘a e fakamatala ‘oku lea ta’etaau. Ka ke fakamo’oni’i ‘a e lāunga te mau ‘oatu pē ‘a e tatau mo e ngaahi fakamatala ‘i tu’a ‘o mavahe mei he Tohi Tangi ki he Feitu’u na mo e kau Mēmipa kotoa ho Fale ‘Eiki ke mou me’a ki ai he ‘oku mahu’inga pē ke mou mea’i ko e tokotaha ‘oku takimu’a he fa’ufa’u e ngaahi fakamatala lau’i kovi’i ‘a e Tu’i, Tēvita Tu’i Uata ‘oku ‘ikai ke kei, ke taau ke kei ‘i ho Fale ‘Eiki.

Fokotu’u ke ‘ātita’i e ngāue ‘a e Potungāue Ako & MIA

Maumau’i mo Kākaa’i e Koloa ‘a e Pule’anga, 2.2. Ko e ngaahi ngāue ta’efakalao kotoa kuo fakahoko ‘i he Kupu 2.1.1 ‘i ‘olunga ‘i he ngaahi aleapau ngāue kuo fakahoko ta’efakalao ‘oku maumau’i pā’ūsi’i mo kākaa’i ai ‘a e koloa ‘a e Pule’anga ko e pa’anga tukuhau ‘a e fonua ke lava ke fakangāue’i ha kaungāme’a pē fāmili ‘o e Minisitā ke ma’u ha pa’anga lahi ‘i ha taimi nounou pē. Kapau na’e fakahoko pē ‘i he founa ‘oku tu’utu’uni ‘i he Lao ki he Pule’i ‘o e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’anga ke tu’uaki e ngaahi ngāue ni pea ma’u ‘e he kakai ‘oku loto e kau Minisitā ke nau ma’u e ngāue ‘e taau pē ia he kuo fou ‘i he ngaahi tu’utu’uni ‘a e lao. ‘Oku mau fokotu’u atu ke ‘ātita’i e ongo vouti ‘i he Potungāue Ako mo e Ako Ngāue pea mo e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua ‘oku na felāve’i mo e ngaahi aleapau ngāue ‘a ia ‘oku ofi ‘i he pa’anga 0.5 miliona kuo ngāue ta’efakalao ‘aki talu mei he 2015 ki he 2018. ‘Oku ‘i ai e vouti tatau pē ‘i he Patiseti 2018/2019 pea ‘oku ‘ikai ke mau loto ke kei hokohoko atu ‘a e ngāue ta’efakalao ‘a ‘etau pa’anga tukuhau.

Tukuaki’i ngāue ta’efakalao e pa’anga he Ma’u Mafai Lahi Takimamata

Ko e ngaahi ngāue ta’efakalao hono ngāue’aki ‘a e pa’anga ‘a e Ma’u Mafai Lahi e Takimamata hangē ko ia ‘oku hā he Kupu 2.1.2 ‘i ‘olunga ‘oku hoko ia ke maumau’i pā’ūsi’i mo kākaa’i e koloa ‘a e Pule’anga ‘a ia ko e pa’anga tukuhau e fonua ‘a ia ‘oku ofi ‘i he pa’anga ‘e 2.7 miliona mei he 2015 ki he 2017. ‘Oku ‘i ai e vouti tatau pē he Patiseti 2018/2019 pea ‘oku ‘ikai ke mau loto ke kei hokohoko atu ‘a e ngāue ta’efakalao ‘a ‘etau pa’anga tukuhau. ‘Oku mātu’aki fiema’u ke fai hono ‘ātita’i ‘o e ngaahi pa’anga ‘oku felāve’i mo e ngāue ta’efakalao ni kimu’a pea toki alea’i e Patiseti 2018/2019 he ‘oku mahu’inga ke ta’ofi e ngaahi ngāue ta’efakalao ko eni he ‘oku

ta'efe'unga ke hokohoko atu hono kākaa'i e koloa 'a e Pule'anga mo e fonua. 'Oku hā he ngaahi fakamatala 'i he Kupu 2.1.7 na'e fakahoko hono fakakouna 'o e fakafisi 'a e Minisitā Fonua ...

<009>

Taimi: 1230 – 1235

Tokoni Kalake: Fonua *Lord* Ma'afu, ke malava ai ke fakahoko 'a e ngaahi lisi kuo fakamo'oni ta'efakalao ki ai e Minisitā Fonua Le'ole'o Mālōlō, Samiuela 'Akilisi Pohiva. 'Oku fakaloloma 'a e founa ngāue ni ke fu'u fakalilifu 'a e feinga ke tuku atu e koloa 'a e fonua, 'a e kekelele, na'e 'osi 'i ai e palani ngāue ki ai ki ha ngaahi kautaha muli 'oku nau fengāue'aki vāofi. 'E malava pē ke tau pehē kuo pā'usi'i 'e he Minisitā Fonua Le'ole'o Mālōlō 'a e falala 'a e kaka'i na'e tuku ange kiate ia.

2.3 Pule'i hala

2.3.1 Ko e ngaahi aleapau mo e tu'utu'uni ngāue kotoa 'i he Kupu 2.1.1 ko e ngaahi kaungāme'a lelei pē fāmili e Kau Minisitā. Na'e 'ikai ke fakahū 'a e ni'ihī 'o e ngaahi aleapau ngāue ko enī 'i he kōmiti fakatau 'a e Pule'angá 'o fakatatau ki he Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'angá 2010. Na'e 'i ai e aleapau na'e fakahū ki he Kōmiti Fakatau 'a e Pule'angá ka na'e 'ikai taau ke tali 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Kupu 16 (5) mo e Kupu 17 ki he 19 'o e Lao ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'angá. Ne 'ikai fakahū 'a e ngaahi aleapau ngāue mo hono tali ha aleapau ngāue neongo 'oku 'ikai ke taau mo e tu'utu'uni 'a e laó. 'Oku ne hulu'i mahino mai ai 'a hono ta'efaka'apa'apa'i mo hono tuku tafa'aki e Laó ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Pa'anga 'a e Pule'angá ke fakangāue'i mo ma'u ai he kaungāme'a pē fāmili e kau Minisitā ha pa'anga lahi pea ko e taha enī e naunau 'o e pule halá pē ko e 'ai mahino angé, ko e pule kākā.

Tokanga ki he ngaahi tu'utu'uni ta'efakalao 'a e Ma'u Mafai Lahi Takimamata

Kalake Tēpile: 2.3.2. Na'e mo'ua 'a e Pule'angá 'i hono tuku ta'efakalao 'e he Minisitā ki he Takimamatá 'a e Sea 'o e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamatá, Tomifā Paea, 'o hangē ko ia ko e tu'utu'uni 'a e Fakamaau Lahí 'oku hā 'i he Kupu 2.1.2. Na'e tu'utu'uni 'e he Fakamaau Lahí ke fakafoki 'a e Sea ki he Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamatá ka na'e te'eki fai 'eni 'e he Minisitā ki he Takimamatá 'o a'u ki he 'aho ni. Ko e talangata'a enī ki he tu'utu'uni 'a e Fakamaau Lahí pea 'oku hoko ai mo e maumau lao ki hono tokanga'i mo e ngāue'aki 'a e pa'anga 'e 1.5 miliona pē ofi ai he ta'u 'oku 'ave 'e he Pule'angá ke ngāue'aki 'e he Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamatá.

Ko e Sea, 'oku kau he fakamo'oni he tohi sieke 'a e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamata. Pea kapau 'oku 'ikai ke fakafoki 'e he Minisitā 'a e Seá ki hono lakangá pea kuo fuoloa hono pā'usi'i 'a e pa'anga 'a e Ma'u Mafai Lahi ki he Takimamatá. 'Oku fiema'u ke fai hono 'ātita'i pē 'oku fēfē 'a hono pule'i mo hono ngāue'aki 'o e pa'anga ko 'enī talu mei he ta'u fakapa'anga 2015/2016, 2016/2017 mo e 2017/2018 kimu'a pea toki hoko atu ki he Patiseti 2018/2019 koe'uhí 'oku 'ikai ha Sea 'a e Ma'u Mafai ki he Takimamatá pea ko hai 'oku ne fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ta'efakalao ki hono ngāue'aki 'o e pa'anga ko 'enī.

‘Ulungia pule’anga ngaahi hopo kau ngāue fakapule’anga

2.3.3 Ko e ‘ulungia ‘a e Pule’angá he ngaahi hopo mo e kau ngāue faka-Pule’angá ‘o hangē ko ia he Kupu 2.1.3, ‘o makatu’unga he tu’utu’uni hala kuo fai ‘e he Minisitā Ako mo Ako Ngāue Mālōlō ‘i he 2015 pea pehē ki he Minisitā ki Muli Mālōlō he 2016 kae ‘ikai ha makatu’unga lelei ‘o fakatatau mo e ngaahi tu’utu’uni ‘a e laó ki he Komisoni e kau Ngāue Fakapule’anga 2010. ‘Oku uesia ai ‘a e fua fatongia ‘a e Potungāue mo e Pule’angá ki he kakai ‘o e fonuá pea mo e ma’u’anga mo’ui ‘a e kau ngāue mo honau ngaahi fāmilí. Ko e taha ‘eni he naunau ‘o e pule’i halá.

2.3.4 Ko e fatongia ‘o e kau Minisitā ke nau fa’u mo fakahū ‘a e līpooti fakata’ú ki he Fale Alea ‘o fakatatau ki he Kupu 51 (5) ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga. ‘I he ‘ikai fakahū ‘e he kau Minisitā ‘a e ngaahi līpooti fakata’u ‘o ‘enau ngaahi Potungāue mei he 2015-2017 ‘o hangē ko ia ‘oku hā ‘i he kupu 2.1.5 ‘i ‘olungá, ‘oku nau maumau’i ai ‘a e Konisitūtone ‘o Tongá. Pea ko e taha ‘eni ha naunau ‘o e pule’i halá.

2.3.5 Ko e fakapulipuli’i hono fa’u ‘a e Ngaahi Lao Fakaangaanga ‘o hangē ko ia he Kupu 2.1.8 ke fakavaivai’i pē to’o ‘a e mafai ‘o e Tu’i ko e fakafepaki ia ki he Tu’i pea ko e talisone ia he Kupu 7 e Lao ki he Hia 2016. Na’e te’eki ai ke fai ha talanoa mo e kakai ‘o e fonuá ‘o hangē ko ia na’e fakahoko ki he fakalelei fakapolitikale ‘i he 2006-2010 ki ha fa’unga fakapolitikale ‘o taau pea mo Tonga. Ko e fa’ufa’u ke fakavaivaia’ia pē to’o e toenga mafai ‘o e Tu’i ko e talisone ia pea ko e naunau ia ‘o e pule’i halá.

2.3.6 Ko hono fa’u

<001>

Taimi: 1235-1240

Kalake Tēpile: ... ma’u ‘e he Minisitā Fēfakatau’aki ‘Ilo me’a fo’ou mo e Ngaahi Ngāue ‘a e Kakai, Tu’i Uata mo ha ni’ihi kehe ‘o hangē ko ia ‘oku hā he kupu 2.1.9 ‘i ‘olungá ha ngaahi fakamatala ke lau’i kovi mo tukuhifo ‘a e ngeia ‘o e Tu’i mo hono Falé pea mo ha kakai kehe ko e hia ia ‘i he Lao ki he Lau’i Kovi pea ko e naunau ia ‘o e pule’i halá.

2.3.7. Ko e maumau’i ‘a e ngaahi Lao ki he Malu’i ‘a e Ngaahi Paaka koe’uhí ko e langa ‘o e paaka mo e mala’e tā pulu ‘i Popuá ‘oku hoko ai ke to e maumau mo e ngaahi matāfangá, ngaahi feitu’u fānau’anga ‘o e iká mo e fanga manupuná pea ko e naunau ia ‘o e pule’i halá.

2.4 Ko e ta’efe’unga.

2.4.1 ‘Oku māhino na’e fakakouna ‘e he Minisitā Ako mo Ako Ngāue Mālōlō ‘a e Kōmiti Fakatau ‘a e Pule’angá ke fai ha tu’utu’uni ‘o maumau’i ai ‘a e Lao ki he Pule’i ‘a e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’angá 2010 kae tali ke fakangāue’i ‘a Paula Pīveni Piukala he 2015/2016 he māhina ‘e nima ki he pa’anga ‘e ua kilu. ‘I he maumau’i ‘a e Lao ki he Pule’i ‘a e Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’angá ‘oku pā’usi’i ai ‘a e pa’anga tukuhau. Ko e kaungāme’a ofi ‘o e Palēmiá, Paula Pīveni Piukala mo e kaungāme’a fafale ‘a hono foha lahi. ‘Oku ta’efe’unga ia mo ha kau Minisitā ke nau fakakouna ha kōmiti ke nau maumau’i e lao ke fakangāue’i honau kaungāme’a ke ne ma’u ha pa’anga lahi.

2.4.2 ‘Oku māhino mei he tu’utu’uni Kapineti fika 757 ‘o e ‘aho 21 Siulai 2017 ke fakangāue’i ‘a ‘Ikani Taliai ki he pa’anga ‘Aositelēlia ‘e fitu mano fā afe ofi he pa’anga Tonga ‘e taha kilu nima mano na’e ‘ikai ‘ave ki he Kōmiti Fakatau ‘a e Pule’anga. ‘Oku māhino heni ‘a e fakakouna ‘e he Minisitā ki he Potungāue Fakalotofonuá, Samuela ‘Akilisi Pōhiva ‘a e Kapineti ke nau maumau’i ‘a e Lao ki he Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Fonuá ki hono fakangāue’i ‘o ‘Ikani Taliai pea ‘oku pā’usi’i ai ‘a e pa’anga tukupau. ‘Oku matū’aki ta’efe’unga ia mo ha Minisitā ke ne fakakouna ‘a e Kapineti ke nau fakahoko ha ngāue ta’efakalao.

2.4.3 ‘Oku māhino mei he aleapau fakaangaanga ‘o ‘Aokosi 2017 na’e feinga ‘a e Minisitā ‘o e Potungāue Fakalotofonuá, Samuela ‘Akilisi Pōhiva ke fakangāue’i hono foha ‘i he fono, Tēvita Mūsika Koli kae ‘ikai ‘ave ki he Kōmiti Fakatau ‘a e Pule’anga. ‘Oku matū’aki ta’efe’unga ia mo ha Minisitā ke ne feinga ke fakangāue’i hono fāmili ofi ‘o ‘ikai fou he founa kuo tu’utu’uni he laó ki hono fakangāue’i ha taha ‘i he Pule’angá.

2.4.4 ‘Oku māhino mei he tu’utu’uni Kapineti fika 917 ‘o e ‘aho 30 ‘o ‘Aokosi 2017 na’e fakakouna ‘e he Minisitā ‘a e Potungāue Fakalotofonuá, Samuela ‘Akilisi Pōhiva ‘a e Kapineti ke fakangāue’i ha toko hiva kae ‘ikai ‘ave ki he Kōmiti Fakatau ‘a e Pule’anga. Ko e fakakātoa ‘a e ngāue ki he Pa’ake Popuá pea mo e mala’e tā pulu ‘oku ‘i he pa’anga ‘e ono miliona. ‘Oku matū’aki ta’efe’unga ia ke fakakouna ‘e he Minisitā ‘a e Kapineti ke nau faitu’utu’uni ta’efakalao ke fakangāue’i ha kakai kae ‘ikai muimui ki he ngaahi tu’utu’uni ‘oku hā he Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Fonua pea ‘oku nau pā’usi’i ai ‘a e pa’anga tukupau.

2.4.5 ‘Oku lolotonga ngāue ta’efakalao ‘a e tokotaha Fale’i Fakapōlitikale ‘a e Palēmia ‘a ia ‘oku ne fiema’u ke vahe he lēvolo ‘o e kau Taki Ngāue ofi he pa’anga ‘e fitu mano tolu afe he ta’u kae ‘ikai ‘ave ki he Kōmiti Fakatau ‘a e Pule’anga pea ke toki tali he Komisoni ki he Ngāue Fakapule’anga pea toki kamata ngāue. ‘Oku matū’aki ta’efe’unga mo’oni mo e Palēmia ke fakahoko ‘a e ngāue ta’efakalao ko eni pea mo ngāue’aki ‘a e pa’anga tukupau ke folau ‘ene fale’i fakapōlitikale ki tu’apule’anga.

2.4.6 Koe’uhí ko e nātula fakapulipuli hono fa’ufa’u ‘o e ngaahi Lao Fakaangaanga ke Fakavaivai’i pē to’o e mafai ‘o e Tu’i ko e talisone ia. Ko e hia talisone ko e taha ia e hia mamafa he fonuá pea ‘oku matū’aki ta’efe’unga mo’oni ki ha Minisitā ke ne fakahoko pē pou pou ki ha ngāue ta’efakalao pehé ni.

2.4.7 ‘Oku fu’u matū’aki ta’efe’unga ‘aupito ha taha ‘oku ne fa’ufa’u ke lau’ikovi pē tukupau ‘a e ngeia ‘o e Tu’i mo hono Fale mo ha kakai kehe ke ne kei hoko ko ha Minisitā he Pule’anga Tonga ‘o hangē ko e fa’ufa’u na’e fai ‘e Tēvita Tu’i Uata mo e ni’ihi kehe ‘o tūfaki e ngaahi fakamatala ‘i he feisipuka. ‘Oku ‘ikai fe’unga ha taha ‘ulungaanga kovi pehé ni ke ‘i ho Fale ‘Eiki Sea.

3. **Fakamā’opo’opo**

‘Eiki Sea mo ho Fale ‘Eiki ko e talu ‘a e hoko ‘a e ka u Fakafofonga Fale Alea kuo tukuaki’i ‘i he tohi tangi ni ki he lakanga Minisitā ‘i he 2015 na’e tuku kia kinautolu ‘a e ‘amanaki lelei ‘a e kakai ki ha langa ‘o e fonua. Na’a nau malanga’i he ngaahi ta’u lahi ‘a e mahu’inga ‘o e pule lelei, fakamaau totonu, faka’apa’apa’i ‘a e lao mo e tau’i e faihala. Ka ‘oku toki māhino kia kinautolu

na'e kamata pē 'i he ta'u 'uluaki 'enau hoko ki he lakanga mahu'inga ni 'i he 2015 mo 'enau fakahoko ha ngaahi ngāue 'o nau maumau'i 'o e ngaahi lao mo e ngaahi Tu'utu'uni 'a e Fale Alea. Na'a nau pule'i ...

<002>

Taimi: 1240-1245

Kalake Tēpile: Hala honau fatongia pea kuo nau ta'efe'unga ke nau to e hoko atu 'i honau fatongia faka-Minisitā.

'Eiki Sea 'oku hā mahino 'a e ta'efe'unga e fuafatongia 'a e Minisita ni he tuai e ngāue ke tokoni'i e kakai na'e uēsia he fakaevaha he tō 'a e Saikolone Fakatalopiki ko *Gita* he 'aho hongofulu mā ua 'o Fepueli 'o e ta'u ni. Lolotonga e monuka e fonua mo fakatatali 'a e tokolahi 'o e kakai ki ha tokoni 'a e Pule'anga kuo faka'ohovale 'a e mahu'inga'ia ange 'a e kau Minisitā he fakafisi loi 'a e Minisitā Polisi he 'osi pē uike 'e taha pē ofi ai 'i he tō 'a *Gita* koe'uhī ko 'ene fakafepaki ki he tu'utu'uni 'a 'Ene 'Afio ke fakalōloa 'a e aleapau ngāue 'a e Komisiona Polisi. Na'e hanga ai 'a e tokanga 'a e kau Minisitā kae li'aki 'a e si'i kakai 'o e fonua mo e ngaahi 'apiako kuo nau uēsia lahi he Saikolone ko *Gita*. Na'a nau hoko atu ai pē ki he tukuaki'i hala 'a e ngaahi mahafu na'e hū mai he kau tau 'a 'Ene 'Afio tokua na'e fai 'a e ngāue fakapulipuli ke hū mai ki Tonga ni hili ko ia na'e 'osi mea'i pē Minisitā mei he alea'i 'o e Patiseti 2016/2017 'e fakatau mo hū mai 'a e ngaahi mahafu ko 'eni kae taki hala'i 'a e kakai 'o e fonua 'o a'u ki hono fekau'i 'e he Palēmia 'a e Minisitā Fonua mo e Minisitā e Kau Tau 'a 'Ene 'Afio, *Lord* Ma'afu ke fakafisi koe'uhī ko e loto mamahi 'a e Minisitā Polisi ka ko e foha 'i he fono 'o e Palēmia kae faka'ofa e kakai 'o e fonua 'enau fakaongoongo ki ha tokoni 'a e Pule'anga. Na'e fakahā mahino he me'a 'a e Minisitā Fonua ki he'ene kau ngāue he'ene fakafisi ko e ngāue ko eni na'e fai 'e he Palēmia mo e kau Minisitā ko e feinga ke to'o 'a e mafai 'o e Tu'i. Na'a tau toki fanongo 'i he uike kuo 'osi he letiō 'a e kole fakamolemole 'a e Palēmia na'e hala 'ene ngāue na'e fai 'i hono fekau'i 'a *Lord* Ma'afu ke fakafisi.

'Eiki Sea mo ho Fale 'Eiki, 'oku 'i ai 'emau hoha'a lahi ki he tu'unga taau e ngāue 'a e Minisitā ko eni he 'oku nau tokanga ange ki he tuku tafa'aki 'aki 'a e ngaahi lao talu mei he 2015 ke ma'u ha lelei honau ngaahi fāmili mo e kaungāme'a, ngāue hala 'aki e patiseti 'o e fonua kuo tuku ange kiate kinautolu 'a e mafai ki hono ngāue'aki mo tauhi. Pea mo e feinga ke to'o 'a e mafai 'o e Tu'i, lau'ikovi'i 'a 'Ene 'Afio pea mo hono Fale pea mo ha kakai pē 'oku 'ikai ke nau pou pou ki he ngāue hala 'oku fai he kau Minisita ni. 'Oku 'ikai ko ha natula 'eni 'o ha kau taki 'o e Pule'anga 'oku taau. Ko ia 'oku mau 'oatu ai 'a e tangi ni ki he Feitu'u na.

3.1, Ko e ngaahi tangi. Koe'uhī ko e ngaahi tukuaki'i mamafa 'oku hā 'i 'olunga ko kinautolu 'oku nau fakamo'oni hingoa 'i lalo 'oku mau tangi mo kole atu

3.1.1, ke toloi 'a e feme'a'aki he Patiseti 2018/2019. 3.1.2, kae fakahoko ha 'ātita fakavavevave 'o e ngaahi vouti 'i he Patiseti 'o e 2015/2016. 2016/2017 mo e 2017/2018 he ngaahi Potungāue 'o e kau Minisitā pea 3.1.3 ngaahi Fakahinohino faka-Fale Pa'anga mo e tu'utu'uni ki he fakatau faka-Pule'anga 'o e Lao ki hono Pule'i 'a e Ngaahi Pa'anga 'o e Pule'anga 2002.

- i) Minisitā Ako mo Ako Mālōlō mo e Minisitā Fakalotofonua Mālōlō, Minisitā ki Muli mo e Minisitā ki he Komisoni ‘a e Ngāue faka-Pule’anga, Samiuela ‘Akilisi Pōhiva.
- ii) Minisitā e Ngaahi Potungāue Lalahi mo e Takimamata, Sēmisi Sika.
- iii) Minisitā Pa’anga, Pōhiva Tu’i’onetoa.
- iv) Minisitā Ako mo e Ako Ngāue, Penisimani Fifita.
- v) Minisitā Polisi mo e Minisitā Tukahau mo e Kasitomu, Māteni Tapueluelu.
- vi) Minisitā Lao mo e Pilisone, Sione Vuna Fā’otusia.
- vii) Minisitā Fefakatau’aki, ‘Ilo Fo’ou mo e Ngāue ‘a e Kakai, Tēvita Tu’i Uata.

‘Eiki Sea mo ho Fale ‘Eiki, koe’uhī na’a tau fakalelei’i lahi ‘a e Konisitūtone ‘a e Fonua, kuo laka hake he ta’u ‘e 130 ke malava ke tau fakahoko ‘a e ngaahi ngāue fakatemokalati ki hono tau’i ‘o e faihala he Pule’anga kae lava ke tau a’usia ha taimi ha pule ‘oku lelei mo ha ngaahi ngāue mo e faitu’utu’uni taau ‘oku makatu’unga he fakamaau ‘oku totonu.

‘Oku ‘i ai ‘emau ‘amanaki lelei te mou tali ‘a e ngaahi fokotu’u ‘oku mau fakatangi atu ai he Tohi Tangi ni. Pea ke fai ho’omou tu’utu’uni ‘i he laumālie ‘o e ‘ofa mo e mo’oni ‘a hotau ‘Eiki Fakamo’ui.

Faka’apa’apa atu,

Fakamo’oni ki ai ‘a e toko 3330 pea fakahū mai ‘a e Tohi Tangi ko eni fou mai ‘i he Mēmipa Fale Alea, Tēvita Lavemaau.

Kalake Tēpile: Mālō ‘Eiki Sea.

<009>

Taimi 1245-1250

‘Eiki Sea: Fakamālō atu ki he ongo Kalake ngāue lahi hono lau ‘a e Tohi Tangi ko eni peesi 1 ki he 19. Hou’eiki ko ‘etau taimi ‘uluaki ‘o kapau ‘oku mou fie feme’a ‘aki pea tau toloi ki he 2, ua ‘o kapau ‘oku mou fie tali pē ta’etali ‘a e Tohi Tangi te u ‘oatu ‘a e founa.

Ko e ngaahi tangi ko eni ‘oku fakahū mai ‘oku konga lalahi ‘e ua, ko e ‘uluaki ke toloi ‘a e patiseti 2018 ki he 2019. Ko e konga hono ua fekau’aki ia pea mo e ‘atita fakavavevave ‘a e ngaahi kupu ko eni ‘oku hā atu ko eni ‘i he Tohi Tangi. Ko e konga ‘uluaki, te tau lava ‘o tu’utu’uni ki ai, ko e konga hono ua ki hono ‘atita, te mou lava ‘o feme’a ‘aki ki ai ‘i he taimi ko ē ‘oku tau a’u ai ki he palani ngāue ko ē ‘a e ‘Atita Seniale, pea kapau te u fakamanatu atu ko e Lao ki he ‘Atita ‘a e Pule’anga kupu fika 4 kupu si’i 2, ‘oku hā pē ai ‘ene tau’atāina, ‘a ia ‘e ‘ikai ke lava ke tau tu’utu’uni ki ai, ka ‘i he kupu fika 22 kupu si’i 2, “kuo pau ki he Sea ‘o e Fale Alea ‘i he lolotonga ngāue ‘a e Fale Alea lolotonga ke ne ‘oatu leva ‘a e palani fakangāue fakata’u ki he kau Mēmipa ‘o e Fale Alea pea ke’oange ki he kau mēmipa ha faingamālie ke nau fakakaukau ki he palani fakaangaanga.”

Kupu 22 kupu si’i 3, “ ‘e ngofua ki he ‘Atita Seniale hili ha’ane fakakaukau’i ‘a e ngaahi

fakamatala ‘a e Sea pē ko e Fale Alea, ke ne fakatonutonu ‘a e palani ‘o kapau ‘oku pehē ‘e he ‘Atita Seniale ‘oku taau ka kuo pau ke ne fakahā ‘i he palani ‘a e natula ‘o e ngaahi liliu ki he ngaahi fokotu’utu’u mahu’inga ‘i he polokalama ngāue ‘a e ‘Atita Seniale ‘a ia na’e fiema’u ‘e he Sea, pē ko e Fale Alea ka na’e ‘ikai ke fakakau ai ‘i he palani.”

Hou’eiki ko e founga ngāue ena ‘oku faka’ata atu ki he kongā 2 ko ē ‘o e tangi ke tau toki feme’a’aki ki ai ‘i he taimi ko ē ‘oku fakahū mai ‘a e palani ngāue, ‘okapau ‘e tali ‘e he Fale. ‘A ia ko e kongā ‘uluaki ke toloi ‘a e feme’a’aki ‘i he patiseti pea mo e kongā ua kuo ‘osi fakahinohino atu ‘a e founga ke tau solova ai ‘a e fo’i ‘a e tangi ko ia.

‘Eiki Minisitā Polisi Me’a mai.

Kole ke toloi alea’i tohi tangi kae ‘omai ha tali tohi e Pule’anga

‘Eiki Minisitā Polisi: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, mālō ho’o laumālie ki he ho’atā ni. Fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia kae’uma’āā ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga.

Sea kae ‘oatu pē mu’a ‘a e ki’i fokotu’u ko eni, fakamālō atu ku o lava ‘a e ngāue ko ia, Sea, ko e fokotu’u ko ia mei he Pule’anga ‘oku anga pehē ni Sea ke ki’i toloi atu mu’a ‘a e Tohi Tangi ko eni he kuo mahino ‘a e ngaahi fiema’u kae ‘omai ha ngaahi faingamālie ke ‘omai ha tali ‘a e Pule’anga Sea, ‘omai tali tohi ke lava ‘o lau mo ia Sea. ‘Oku ...kuo tō mai ‘a e ngaahi tukuaki’i Sea, ‘oku pelepelengesi na’e ‘i ai ‘a e ngaahi ‘ū me’a na’a mau pehē tukuange ‘oku pelepelengesi, ‘aho ko ē te mau tali mai ai ‘e ‘asi kakato mai ai ‘a e mo’oni, pea ‘e ‘i ai ‘a e fakatomala lahi Sea. Ka kuo ‘osi tō ia ku o ‘osi lau mai ‘a e ‘ū me’a ia pea ‘oku hala pē mei mu’a ki mui, ka ko ‘enau totonu pea nau pehē ‘e fakapotopoto hono *scan* ‘a e me’a ko eni, he ko e taimi te mau tali mai ai ‘e ‘omai ‘a e fakamo’oni ia ‘e ‘omai ‘a e ‘ū *document* ia Sea. Ka ko e kolé ia Sea ke ‘omai ‘a e faingamālie ko ia ki he Pule’anga, ka tau hoko atu mu’a ki he patiseti Sea ko e ‘uhinga ko e si’isi’i ko ē ‘a e taimi he ‘oku mahu’inga eni he ko e me’a ia ‘e vahe mei ai ‘a e fonua, kau ngāue fakapule’anga, ‘oku mahu’inga eni he ko e pa’anga eni ‘e fakalele ‘aki ‘a e ngaahi Potungāue, pea ko e kolé ia Sea ko hono ‘uhinga ‘ikai ke ‘i ai ha fu’u me’a ia ‘e mafatukituki hē, kae toki hoko atu ‘a e ‘ū ngāue ko ē ‘amui kae hoko atu ke fai ‘a e ngāue ko hono alea’i ‘a e pa’anga mo e palani ke fakalele ‘aki ‘a e fonua ni ‘o kamata pē ‘i he māhina katu’u ‘o hoko atu ai Sea. Me’a koē ‘oku mafatukituki ia ‘oku mafatukituki ange ia Sea mo hou’eiki ha’atau nofo ‘atautolu ‘i he kuo hili, ko ē kuo lau toki ‘omai ha tali ki ai, he ko e fokotu’u atu ia Sea ka tau lava ‘o hoko atu ki he Patiseti mo e ‘Esitimetī Sea, mālō Sea.

‘Teivita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou kole atu ke u hūfanga ‘i he fakatapu kakato Sea...

<005>

‘Taimi: 1250 – 1255

Fakamālō he lava lau e tohi tangi

‘Teivita Lavemaau: ‘Eiki ko e ‘uluaki me’a ko u tokanga ki ai ko e ‘uhingá ko e motu’a ni na’a ku fakahū mai e Tohi Tangi ko eni, toko toluafē ko eni. Pea ko u loto pē ‘Eiki Sea ke ngāue’aki e faingamālie ko eni Sea ke fakahoko atu ha fakamālō ki he Feitu’u na. Fakafofonga’i atu e kakai ko

ení na'a nau tangi mai ki he Feitu'u na. Pea ko eni kuo fai e tu'utu'uni ma'olunga 'o lau e tohi, 'a e tohi pea mo e ngaahi 'uhinga 'oku nau hoha'a ki ai 'Eiki Sea. Ko u fakafofonga'i atu 'a e hounga'ia mo e fakamālō loto ma'ulalo mei he kakai e fonuá. 'Oku tali lelei 'e he Feitu'u na pea mo e Fale 'eiki ni ke lau e fu'u tohi matolu, mālō pē kuo mei matolu ange ia he Tohitapú 'Eiki Sea. Ka 'oku, tau fakamālō pē kuo lava hono lau.

Kole ke alea'i fakataha tohi tangi mo e 'Esitimetí

Ko e kongá hono uá 'Eiki Sea ko e 'uhingá ko e fokotu'u ko eni 'oku 'omai 'e he Tohi Tangí pea ko u poupuu atu 'Eiki Sea, ko e 'uhingá 'oku felāve'i tonu pea mo e Patisetí. 'Oku ou faka'amu pē ke tau fai tu'utu'uni ki he ngaahi me'a ko eni 'oku fai e hoha'a mai ki ai ka tau toki hoko atu. Pea 'i he'ene pehē Sea 'oku ou fokotu'u atu 'e au ia, ko e kongá ko eni ki he Patisetí 'e lava pē 'o alea'i fakataha, taimi ko ē 'e alea'i ai e Patisetí 'e lava pē 'o alea'i fakataha he 'oku fakapatonu mai pē 'a e ngaahi hoha'á ia ki he ngaahi vouti, 'oku 'ikai ko e kātōa 'o e ngaahi vouti ngāue. 'Oku fakapatonu mai pē ia ki he ngaahi vouti tatau pē. Pea ko e fokotu'u ko ē hono uá 'Eiki Sea, 'oku hangē pē ko e fakamaama kuo fai mai 'e he Feitu'u na Sea. Ka ko e palani ngāue ko ē 'a e Potungāue 'Atita ki he 17/18, ta'u ngāue ko ení, toki ngata ia he 'aho 30 ko ia 'o Suné. 'Oku 'osi 'i ai pē he palani ngāue ia ko iá.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ki'i fakatonutonu kātaki.

Tevita Lavemaau: 'Oku 'i ai pē he palani ngāue ia ko iá 'Eiki Sea, 'a e *provision* na'e 'osi tali ia 'e he Falé.

'Eiki Sea: 'Io 11 'oku 'i ai e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Leipá.

Tevita Lavemaau: 'Ikai ke u tali ia 'e au 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke ne mea'i 'e ia e me'a 'oku ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko e fakatonutonu.

'Eiki Sea: Ko e fakatonutonu.

Tevita Lavemaau: 'Oku 'ikai ke ne mea'i 'e ia 'Eiki Sea 'a e palani ngāue he 'oku 'ikai ke ne 'ilo 'e ia ha me'a ki ai.

'Eiki Sea: Kātaki pē Fakafofonga ko e fakatonutonu 'oku pau pē ke tau fanongo ki ai pea tau toki tali pē ta'etali.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Me'a kehe ia.

'Eiki Sea: Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tapu mo e Feitu'u na. Ko e fo'i fakamatala ko eni 'oku ou fakatonutonu atú ko e pehē ke tau talanoa'i e Tohi Tangí fakataha mo e Patisetí he 'oku 'i ai 'a e kaunga 'a e Tohi Tangí ki he Patisetí. Ko e Tohi Tangí ko ení na'a tau toki fanongo ki ai ko e tu'uaki 'o e me'a 'aneafi. Ko e 'Esitimetí ko e 'Esitimetí ia 'o e me'a 'oku te'eki ai ke hoko. Pea 'oku te'eki ai tñaki ha silini, 'oku te'eki ai ke fai hano ngāue'aki e silini ko iá. 'Oku ou mahino'i

pē na'e Minisitā Pa'anga e tokotaha ko ení ka 'oku mahalo 'oku ngalo 'iate ia 'a e me'a ko eni 'oku tau talanoa ki aí ko e Tohi Tangí ko e me'a ia he kuo hilí. Ko e Patisetí mo e Lao e Patisetí ko e 'Esitimeti, fo'i lea ko e 'Esitimeti ko e fo'i lea ke fakatonutonu ke tau mahino'i ko e me'a ki he kaha'u te'eki ai ke fai ha ngāue ki ai. Ko e ki'i tokoni atu pē ia

'Eiki Sea: Ko ia mālō 'Eiki Minisitā. Mahino ho'o fakatonutonú.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Mālō.

'Eiki Sea: Fakafofonga 'Eua 11 ko u tali 'ene fakatonutonú. Ko e konga lahi e Tohi Tangí ko e ngaahi tukuaki'i e ngaahi me'a na'e hoko.

Tevita Lavemaau: Sea ka u to e ki'i hoko atu ai pē. Mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Me'a mai koe 'i he'etau Patiseti 2017/2018 ko e me'a ia 'oku felāve'i pea mo e Tohi Tangí.

Tokanga 'ikai maau founa na'e ngaue'aki ki ai pa'anga Kautaha Takimamata Tonga

Tevita Lavemaau: Te u fakatātā pē 'Eiki Sea ko e lave ko ē ki he pa'anga ko ē na'e 'ave ko ē ki he *TTA*, pē ko e Tonga *Tourism Association*. 'Oku 'i ai e tukuaki'i 'oku pehē na'e 'ikai ke maau e founa na'e ngāue'aki ia he ngaahi ta'u kimu'á. Ko e 18/19.

'Eiki Tokoni Palēmia: Fakatonutonu atu Sea kātaki.

Tevita Lavemaau: 'Oku to e fokotu'u mai ai e silini tatau ke ngāue ...

'Eiki Sea: Fakatonutonu mei he 'Eiki Tokoni Palēmia. Me'a mai.

Tevita Lavemaau: Ko 'ene felāve'i ia mo e Patisetí.

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko u fakatonutonu atu pē au Sea, 'oku te'eki ai ke mahino ia pē 'oku mo'oni e tukuaki'i ko ení. 'Uhingá he ko e fakamatala ko ení ia ke tau mavahe tautolu ia mei he fo'i tukuaki'i 'o hoko atu e sitepu hono uá. Tatali hifo ke fai 'a e talí pē 'oku mo'oni pē 'oku 'ikai ke mo'oni. Mālō.

Tevita Lavemaau: Mālō 'Eiki Sea. Ka u foki mai au ia ki he'eku lave ko ē ki he polokalama 'ātitá hangē ko e fakamaama ko ē 'oku ke faí. 'Eiki Sea ko e polokalama ngāue ko ē 'a e 'ātitá hangē ko ia ko e ngaahi kupu felāve'i na'a ke me'a ki aí, 'oku tonu 'aupito ia. Ko e polokalama ngāue ko ē ki he 18/19 'a e Potungau 'Atita, 'e toki fakahū mai ia ki he Fale ni, na'e 'osi fai e ngāue ki ai 'a e Kōmiti.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ki'i fakatonutonu atu Sea.

Tevita Lavemaau: Kōmiti ko ē *PAC*, ke toki fai tu'utu'uni ki ai 'a e Fale ni.

'Eiki Sea: Kātaki pē 'Eua 11 ko e fakatonutonu mei he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki e Fale ni. 'Oku, ko e palani ngāue ko ē 'a e Potungāue 'Atita na'e 'ikai ke kau ai 'a e Tohi Tangi ko ení. Ka tau ka tala atu ke nau fai ha me'a, fo'i palani, palani ko eni mei he ta'u kuo 'osí. Na'e 'ikai ke kau ai e Tohi Tangi ko ení. 'Oku hala e me'a 'oku me'a ki ai 'a e Fakafofonga.

<006>

Taimi: 1255-1300

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... mei 'Eua te tau hanga 'o uesia 'etau palani, ka tau ka hanga 'o tu'utu'uni'i atu. Tau toki tali ke tau talanoa he palani 'a eni 'a e Potungāue 'Atita, ka tau toki talanoa ai ki he me'a ko eni 'oku fai mai ki ai 'a e lāunga, pea tau toki 'ave ki he 'Atita. Ko e lea atu eni 'a e motu'a na'e 'Atita Seniale 'oku ne 'ilo'i lelei 'a e 'atita. 'Oku 'ikai ke 'ilo ia 'e he motu'a ko ē. Mālō Sea.

Tevita Lavemaau: Sea, fakatonutonu Sea. Tuku 'a e 'ikai ke 'ilo ia Sea. Ko e fakatonutonu ia. 'Oku 'ikai ke u pehē atu 'e au 'oku ke 'ilo 'a e me'a ko ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea na'e toki hanga mai 'a e motu'a ko ē 'o tafulu'i mai 'a e motu'a ko ē 'oku 'ikai ke ne 'ilo ha me'a.

Tevita Lavemaau: Ko e fakatonutonu 'a'aku ia 'Eiki Sea

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e lea atu eni 'a e motu'a 'oku mahino 'oku 'i ai 'a e ki'i faka'ilonga ki he me'a ko ia.

Tevita Lavemaau: Ko e faka'ilonga ia 'oku 'ikai ke tau 'ilo ia 'e tautolu he Fale ko eni 'Eiki Sea. Ko e ngāue 'oku fai ko e me'a ia 'oku mahu'inga... ko e fakatonutonu ka ko e taimi eni 'o'oku ko ē, me'a ia 'oku ou fakahoha'a ai ... Ko e fakatonutonu eni. 'Eiki Sea fakatonutonu

Poupou ke tuku ki he 'atita e taimi ke toki ngāue ai ki he tohi tangi

Veivosa Taka: ... Tapu ki he 'Eiki Sea, pea tapu mo e 'Eiki Palēmia, tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea 'oku ou fakamaālō atu koe'uhi ko e ngāue lahi kuo fai ho Fale 'i he 'aho ni, pea 'oku fanongo mai e Tonga kotoa, pea kuo lava hono kalusefai 'o e kau tangata ko eni. 'Eiki Sea 'oku ou poupou atu ki he me'a na'a ke me'a mai ke mau me'a atu ai. 'Uluaki, Sea 'oku ou poupou ki he me'a na'a ke fokotu'u mai 'e he Feitu'u na fekau'aki pea mo e 'Atita, tuku 'a e me'a ko eni ki he 'Atita ki he taimi 'oku nau palani ke fakahoko ai. Pea 'oku ou kole atu to e poupou atu ki he me'a ko eni, fakahoko mai mu'a 'a e Patiseti Sea, ke tau ngāue ki ai, he ko e me'a ia 'oku fiema'u ia 'i he Pule'anga. Pea ko hono ua, 'oku ou to e poupou atu ki he me'a ko eni 'a 'Eua 11 tau alea'i fakakātoa fakalukufua 'a e Patiseti, ka tau lava 'o nga'unu kimu'a. Ko e fokotu'u atu ia 'Eiki Sea pea mo e fokotu'u atu ke tau poupou mālō 'aupito.

'Eiki Sea: 'Io 'oku kole mai 'a Vava'u 15 'oku fie tokoni atu.

‘Ikai hano kovi ke kole Fale Alea ki he ‘Atita ke fai ha ngāue

Sāmiu Vaipulu: Sea tapu mo e Feitu’una Sea. Sea ko ‘eku toe fakamanatu pe ‘e au ‘eku fokotu’u ‘anenai, ‘Eiki Sea, ko ha me’a ia ke lava ke tau nga’unu ai kimu’a. ‘Oku ‘ikai ke kovi ke kole ‘a e Fale ni ki he ‘Atita, ke nau fai ha ngāue. Ko e me’a eni ‘oku tangi mai ai ‘a e kakai ‘o e fonua, ke tau fakahoko. Pea taimi tatau pe ‘Eiki Sea, hoko atu pe ‘a e ngāue ko ia ki he Patiseti, ke ‘oua na’a tu’u ha ngāue ia. ‘Oku ‘ikai ke ‘ai ia ke tau fakamālohi’i ‘e tautolu ‘a e ‘Atita. Ko e Feitu’u na pē ia, ke tohi ki ai ke fai ‘a e ngāue ko ē. Taimi tatau ‘oku ‘i ai mo e taimi ke tali mai ai ‘a e ni’ihi ko ē ‘Eiki Sea. Fai pē ‘etau ngāue ‘atautolu ia ki he Patiseti, ko e hā e founa te tau ngaue’aki ka tau manatu’i ‘oku ‘i ‘a e ‘u kupu kehekehe pea kapau te tau fefusiaki, ko e lōloa ange ‘etau fefusiaki, ko e tali mai ‘a e tafa’aki ko ē, tali mai mo e tafa’aki ko ē, pea tukuange ke ‘alu atu ‘a e ngāue ia ‘Eiki Sea. Hoko atu pe ‘a e Feitu’una ia ‘o kole ki he ‘Atita ke nau fai ‘a e ngāue ko ē. Pea taimi tatau tukuange ki he Pule’anga ke fai mai ‘enau tali ‘a e ni’ihi ko eni ‘oku fai hono tukuaki’i he Tohi Tangi. ‘E lava leva ke tau fai ‘a e ngāue fakatatau ki he me’a ko ē ‘oku tangi mai ai ‘a e kakai, fai mo e ngāue ki he me’a ko ē ‘Eiki Sea.

Taukave Pule’anga ko e hiki ‘atita malumalu he Fale Alea ke tau’atāina

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e ki’i fakatonutonu pe kātaki. Ko e fakatonutonu pe Sea tapu mo e Feitu’u na, ko e fakamatala ko ē ‘oku pehē ‘oku ‘ikai kovi ke kole ‘a e Fale ki he ‘Atita. Sea ‘oku kovi, he ko hono ‘uhinga ia na’e hiki mai ai ‘a e ‘Atita mei he Pule’anga ki he malumalu ‘o e Feitu’u na Sea. Ko e kumi ki ha feitu’u ke tau’atāina ai. Ko e me’a eni ‘e hoko kapau ‘e hoko eni ko e *precedent* Sea ‘e me’a ngāue’aki ia ‘e ha ni’ihi ke Tohi Tangi mai mei tu’a.

Lord Tu’ivakanō: Sea fakatonutonu atu.

‘Eiki Minsitā Polisi: Ke tu’utu’uni mai ia ki he taimi ngāue ‘a e ‘Atita, ko e me’a ia ‘e hoko ka pehe’i Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisitā Polisi ko e fakatonutonu mei he Fakafofonga Tongatapu.

Fakamahino ne ‘osi kole pe Pule’anga fai ‘atita kimu’a fakafou he Fale Alea

Lord Tu’ivakanō: Ko e fakatonutonu, na’e ‘osi ‘i ai ‘a e *precedent* na’e fai ‘a e ngāue ko eni, makatu’unga ‘i he taha ‘o e kau Minisitā he kuohili, pea ko e kole ko eni, na’e kole pē ‘e he Pule’anga ke ‘omai ‘a e ‘Atita, neongo ‘oku ‘ikai ko e fatongia ia ‘o e ‘Atita ‘i he taimi ...

<008>

Taimi: 1300-1305

Lord Tu’ivakanō: ... Ko ia ko e me’a ia ‘oku toki fai ko ē he taimi ‘oku fai ai ko ē hono ‘eke, ka na’e fai e ngāue ko eni he na’e, ko e kole ‘a e Pule’anga ke mai e ‘Atita pea toki makatu’unga mei ai ha’anau tu’utu’uni. Ka na’e me’apangō na’a nau fai pē tu’utu’uni hala, mālō Sea.

Fakahā Palēmia ‘i ai ngaahi me’a ‘oku ne ma’u lava pē mo ia ke ‘atita’i

'Eiki Palēmia: Sea. Ko e, tapu atu ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki. ‘Oku ou faka’amu pē ke tau fakakaukau fakapotopoto he kapau te u hanga au ‘o to e ‘oatu mo e ‘ū me’a ko eni ke kau mo e ‘Atita hono ‘ātita’i ‘oku ‘ikai ke ‘ilo pē te tau ō ‘o iku ki fē? Sea, ko u kole atu mou fakamokomoko he ko u lolotonga pukepuke ‘iate au ‘a e ngaahi me’a lahi ke to e ‘ave mo ia ki he ‘Atita kapau ko ho’omou loto ia. Ko u faka’amu Hou’eiki ke tau fakangatangata mai pē mu’a pea tuku e tuputāmaki mo e loto tāngia mo e me’a, tau foki ki he’etau me’a ko eni he ko eni ko u tala atu ‘oku ‘ikai ko ha to e me’a, me’a ko eni ‘oku ou lolotonga pukepuke ‘e au. Te tau ‘alu tautolu ia ki he tu’unga ia ‘oku ...

Lord Nuku: Sea ...

'Eiki Palēmia: ‘Ikai ko ‘eku poini eni.

Lord Nuku: Fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Kapau ko ho’omou ‘uhinga ke tau ‘atita, te u to e fokotu’u atu ‘e au mo e ‘ū me’a kehe ke ...

Lord Nuku: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Sea: Ko e hā e fakatonutonu Fakafofonga ‘Eua?

Kole ke ta’ofi e fakamanamana ‘i Fale Alea

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu, ko e ngāue ko eni kuo ‘omai ia ki he Fale. Ko e me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia ‘oku ne pukepuke ‘e ia ‘oku ne hanga ‘e ia ‘o fakamanamana’i e Fale Sea. Kole atu ke ta’ofi. Ke ta’ofi ‘a e fakamanamana he ‘oku ne talamai ‘oku ‘i ai e ‘ū faihia ‘oku hoko ‘i Fale ni ka ‘oku ne pukepuke pē ‘oku ‘ikai ke ‘omai, ko ‘eku fakatonutonu ia.

'Eiki Palēmia: Fakamolemole atu Sea ‘oku ‘ikai ko ha fakamanamana eni.

Lord Nuku: ‘Oku ou manavahē au he’ene me’a ko ē ‘oku fai.

'Eiki Sea: Ko ia mālō Fakafofonga Nōpele ‘Eua.

'Eiki Palēmia: ... kau mo koe he fakatonutonu e me’a ko ia. Ka ko u kole atu, tau fakanounou tau nofo pē he me’a ko eni ‘oku ‘ai he taimi ni ‘oua te tau to e ‘ai e me’a ke tau to e hope atu ki tu’a.

Alea’i pe ‘e alea’i fakataha e tohi tangi mo e Patiseti

'Eiki Sea: Mālō ‘Eiki Palēmia, ko u fakatokanga’i ho kole Hou’eiki kole atu ke tau fakamokomoko, ko e ngaahi tangi, ‘uluaki ke toloi e feme’a’aki he Patiseti 2018/2019. Na’e ‘i ai

e fokotu'u ke tau 'ikai toloi ka tau feme'a'aki fakataha p emo e Patiseti pea fokotu'u mai 'e 'Eua 11 pea pou pou ki ai e Ha'apai 13. Na'e 'i ai e me'a mai e 'Eiki Minisitā Polisi ke toloi atu e Tohi Tangi kae 'oleva kuo maau mai ha tali ki he ngaahi tukuaki'i. Tau kamata ai. 'Uluaki, te tau toloi pē te tau alea'i fakataha mo e patiseti?

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ...

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Polisi.

Fokotu'u ke 'ai mai ha tali e Pule'anga ki he tukuaki'i he 'oku fai e talisone

'Eiki Minisitā Polisi: Sea tapu pea mo e Feitu'u na, ko e 'uhinga ko ē kole Sea he kuo 'omai tohi ia 'o lau. Mā'opo'opo mo hono fakamo'oni. Kapau 'e fai ha feme'a'aki fakataha ia heni 'e *verbal* ia 'oku 'ikai ke tatau ia, Sea 'oku ou tui pē 'e laumālie lelei pē 'a e Feitu'u na ko e 'ū tukuaki'i ko eni 'oku fu'u mafatukituki, ko e 'uhinga 'oku tukuaki'i mai 'oku fai e talisone. 'Oku 'aonga ke 'i ai ha tali fakapotopoto ki ai 'a e Pule'anga, kuo a'u eni 'oku 'alu 'i he 'ea pea 'oku 'alu ia 'i Tonga ni mo muli. Ko e kakai ko ē na'a nau falala mai kiate kimautolu lēvei 'enau falala. Pea 'oku 'i ai 'emau totonu Sea ke 'oatu ha tali fakapotopoto ki ai. 'Oku uēsia ai 'a 'Ene 'Afio Sea. Pea ko e 'uhinga ia 'emau kole kae lava ke 'oatu ha tali ki ai, kae toki hoko atu ia 'amui, 'uhinga ia 'a e fokotu'u Sea mālō.

Pou pou ke fai ha ngāue ki he tohi tangi kae alea'i e Patiseti

Lord Nuku: Sea kole pē mu'a ke tuku mai ha ki'i faingamālie Sea ke u ki'i fai ha fakahoha'a atu. 'Eiki Sea ko e fakahoha'a atu koe'uhī ko e ngaahi fokotu'u ko ē na'e fai, 'e Sea 'oku 'ikai ke pou pou 'a e motu'a ni ia ke toloi e patiseti. 'Oku ou pou pou au 'Eiki Sea, fai ha ngāue ki he Tohi Tangi kae alea'i e patiseti. 'Oku 'ikai ko ha fu'u taimi lahi e, 'a e patiseti ia 'Eiki Sea koe'uhī he ko e ngaahi tukuaki'i ko eni 'Eiki Sea kapau te tau hanga 'o toloi eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke tau kei fanongo tautolu ki he taumu'a ngāue ko ē 'o e Fale Alea 'Eiki Sea ke tau fanongo ki he kakai 'o e fonua, he ko e me'a ia na'e taukave'i ke ho'ata e ngāue kitu'a. Pea ko e me'a ia ko ē 'oku ou fokotu'u atu 'e au Sea, alea'i pē patiseti ia, ko e ngāue eni ko e tukuaki'i eni ko ē na'e mai he kakai 'oku 'omai hangatonu, nau tuhu'i pau mai. Ko e hā 'etau fatongia 'e fai ...?

'Eiki Sea: Mālō Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'Eua, 'osi mahino e me'a 'oku ke me'a ki ai koe'uhī kuo ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea ...

'Eiki Sea: Fiema'u ha taimi ke fai ha vakai ki heni pea toki tu'utu'uni ki ai, ko u kole atu ke tau mālōlō houa 'e taha.

(Pea na'e ki'i mālōlō heni)

<009>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea e Fale Aleá.(Lord Fakafanua)

Alea'i ngaahi tangi he Tohi Tangi fika 1/2018

Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie lelei Hou'eiki. Ko 'etau ngāue ki he fika nima 'etau 'asenitā ko e Tohi Tangi Fika 1/2018. Na'e 'osi fakahū pea na'e 'osi lau he Kalaké pea ko e lolotonga fai e fēme'a'akí ki he ngaahi tangi ko eni na'e fakahū maí 'a ia ko ē 'oku konga lalahi 'e uá. Te u to e fakamanatu atu pē ko e ...

<002>

Taimi: 1410-1415

Eiki Sea: Konga 'uluaki ke toloi 'a e feme'a'aki e Patiseti 2018/2019.

Ko e konga hono ua 'a ia 'oku fokotu'u mai ke fakahoko ha 'ātita fakavavevave ki he ngaahi vouti e Patiseti 2015/2016, 2016/2017 mo e 2017/2018 he ngaahi Potungāue 'o e kau Minisitā 'a ē ko eni kuo lisi hifo 'i lalo mo e 'u Potungāue ko ia. Kimu'a pea tau mālōlō na'e lau atu 'a e Lao ko ē ki he 'Atita e Pule'anga pea mo e founa ko eni ki hono 'ātita'i 'a e ngaahi fiema'u ko eni. 'A ia hono fakakau atu ki he Palani Ngāue faka-Ta'u ko eni 'a e 'Atita Seniale. 'Oku 'i ai e mafai 'i he 'Eiki Sea ke ne hanga 'o fakahū ha fokotu'u ki he Palani Ngāue pea 'oku 'i ai pea mo e kupu heni 'oku ne fakamafai'i ha Mēmipa 'a e Fale Alea ke nau fokotu'u ha tākaki ki he Palani Ngāue fakatatau ki he kupu ko ē na'a ku lau atu kimu'a.

Ko ia ko u fakamanatu atu pē ko e Kupu 22, Kupu si'i (2), Kupu si'i (3) 'o e Lao ki he 'Atita 'a e Pule'anga. 'A ia ko u tui mahalo kuo 'osi mahino pē ke tau fakatokanga'i e konga ua ko eni 'oku, 'a e tangi ki he 'Atita. Pea ko e me'a tau'atāina pē 'a e 'Atita pē ko fē taimi pē ko fē konga 'e ngāue ki ai. Ka tau fakatokanga'i ko e 'uhinga 'oku tau faka'apa'apa na'a monuka 'a e Lao ki he 'Atita 'a e Pule'anga 'a ē na'e 'osi fakahā atu 'oku tau'atāina pē 'a e 'Atita pea ko e me'a pē 'a e 'Atita ke ne toki fai ha tu'utu'uni ki ai 'amui. 'Eiki Palēmia, me'a mai.

Fokotu'u Palēmia toloi ngaue ki he tohi tangi kae hoko atu ki he 'Esitimeti

Eiki Palēmia: Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea kae 'uma'ā e toenga 'o e Hou'eiki, na'e 'osi 'oatu pē fakamatala ko eni 'anenai 'e he Minisitā Polisi ka te u ki'i lave atu pē ki ai. Ko e Tohi Tangi 'oku, ko e angamaheni na'a tau ngāue mai'aki he kuohili... Kuo pau ke 'i ai 'a e tali, *the right to reply*. Pea toki lava ke tau talanoa ai. Ko e tu'u ko ē he taimi ni hangē ko e fakamatala kuo 'osi lava homou loto 'amoutolu, 'osi lau ia. 'Osi 'alu ia ki he *public*. Te'eki ai ke 'i ai ha'amaui tali 'amautolu ka ko e poini, 'oku fiema'u ia ke 'i ai ha tali pea lau 'a e tali pea tau toki alea'i fakataha ka ko u fokotu'u atu. 'Ikai ha faingamalie ke mau 'omai 'e mautolu ha tali 'i he taimi ni ka ko u fokotu'u fēfē mu'a ke tau toloi 'a e Tohi Tangi ko e koloa eni 'oku 'osi lau ia pea 'oku me'a mai ki ai e Hou'eiki mo e, māmani fulipē ka tau toki foki mai tautolu 'o alea'i 'a e Tohi Tangi ka tau hoko tautolu ki he patiseti, ki he 'Esitimeti. Ko ia 'Eiki Sea 'oku mau kole fakamolemole atu ko u tui pē kuo holo hotau mofī pea tau, tau 'alu ā 'o fai e me'a ko ē 'oku tau pehē ko e me'a ia te tau ngali poto ai ki māmani mo Tonga ni mo 'Ene 'Afio. Toki fai e me'a ia, toki fai e tali ia, 'osi fai e lau e me'a, toki fai hono tau foki mai pea tau 'alu hangatonu ai leva ki he 'etau 'Esitimeti.

Sea ‘oku, te u to e ‘ai atu fakamanatu atu ‘oku ‘i ai e ngaahi ngāue mahu’inga ko e *show*, kuo pau ke ‘i ai e kau Minisitā ke ō muimui he Tu’i. He ‘ikai ke lava ke tau hanga tautolu ‘o tukuange e me’a ko ia. Pea ‘oku ‘i ai pē mo e ngaahi fatongia kehe ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘oua mu’a ‘e ‘omai e me’a ko eni ke ne hanga ‘o ta’ofi kitautolu e fu’u ngāue e Fale ni ke tau fai e me’a ‘oku fakapotopoto. Ko ia ‘oku ou kole pē au ki he fo’i lea ko e fakapotopoto mo e tau ngāue lelei ‘aki ‘etau fakakaukau pea tau fai e me’a ko ē ‘oku tuha pea fakaongoongo mai e fu’u kakai ‘o e fonua ni ko e hā ‘etau me’a ko ē ‘e fai? Ko ia ko u fokotu’u atu, ‘oku ou fokotu’u ke pou pou, he ē, ka tau, ‘oleva ke ‘omai ha’amau tali pea toki lau ‘emau tali he’etau foki mai. Tau toki alea’i fakalelei ia ka tau ‘alu tautolu ki he’etau ‘Esitimetī. Mālō Hou’eiki kuo ngalingali pē ‘oku tau foki ‘o ...

Eiki Minisitā Ako: Pou pou Sea ki he fokotu’u.

Fakamahino ko e palopalema toloi tohi tangi ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i mo e ‘Esitimetī

Eiki Sea: Hou’eiki ko e kole mai ē mei he ‘Eiki Palēmīa ke tau toloi e feme’a’aki ko ē ki he Tohi Tangi, ko u lave hifo ki he’etau ‘asenita ‘oku, ko e palopalema pē hono toloi ko e Tohi Tangi ko eni ‘oku ...

<009>

Taimi 1415-1420

Eiki Sea: ...’oku ‘i ai ‘ene felāve’i pea mo ‘etau ‘Esitimetī, pea ko e natula ko ē ‘etau ngāue ‘oku fiema’u ke tau fakamatala fakataha.

Fakamahino ‘oku mafai ‘Ofisi e Sea ke ‘ave tohi tangi ke ‘atita’i

Ko e kongā ko ē hono ua ‘o fekau’aki pea mo hono ‘atita ‘a ia ko e kupu 22 kupu si’i 3, ‘o e Lao ko ē ki he ‘Atita ‘a e Pule’anga, te u to e lau atu pē ke mahino ki he hou’eiki. ‘E ngofua ki he ‘Atita Seniale hili ha’ane fakakaukau’i ‘a e ngaahi fakamatala ‘a e Sea, pē ko e Fale Alea, ke ne fakatonutonu ‘a e palani ‘o kapau ‘oku pehē ‘e he ‘atita ‘oku taau ka kuo pau ke ne fakahā ‘i he palani ‘a e natula ‘o e ngaahi liliu. Pea hoko atu leva, ko e ‘uhinga eni ki he’ene palani ngāue, ‘a ē ko ē ‘oku ou fokotu’u atu kapau ‘e ‘ikai ke ‘ave ‘e he Fale Alea ‘e malava pē ke ‘ave ‘e he Sea he ‘oku ha pē ‘i he tu’utu’uni ngāue ko eni ‘i he lau ki he ‘atita ‘a e Pule’anga, ‘oku ngofua ki he ‘Atita Seniale hili ha’ane fakakaukau’i ‘a e ngaahi fakamatala ‘a e Sea pē ko e Fale Alea. Ko e me’a eni ‘oku ou ‘uhinga ki ai ‘i he kongā ua ko ē ‘a e tangi fekau ‘aki pea mo e fakahoko ‘atita fakavavevave, ‘e malava pē ki he ‘Ofisi ‘o e Sea ke ne ‘ave ‘a e kongā ko eni ‘oku fai ‘a e tokanga makehe ki ai ka ko eme’a poē ia tau’atāina ‘a e ‘atita ke ne toki fai ha fakakaukau ki ai, fakatatau ki he lao. Ko e ngaahi tu’utu’uni ngāue eni ko ē ‘oku tuku mai ‘e he lao, ka ko e faingamālie eni ke tau solova’i fo’i kongā ua ko ē ki he ‘a e Tohi Tangi.

Fokotu’u ke pālōti’i fakataha e tohi tangi mo e Patiseti

Ko e kongā ‘uluaki ke toloi ‘a e feme’a ‘aki ‘a e Patiseti, ‘oku ou kole atu Hou’eiki ke tau pālōti ki ai he kapau ‘e toloi eni, te tau maumau’i ‘a e lao he ‘oku fiema’u ke tau feme’a’aki fakataha ‘a e ngaahi Tohi Tangi fakatatau ki he fakahokohoko ko ē na’e me’a mai ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā

Leipa. Ngaahi Tohi Tangi, ko e 'Esitimeti mo e Patiseti ke alea' i fakataha. Ko e kongā pē eni ke tau me'a ki ai ko e toloi 'a e feme'a'aki 'a e patiseti pē 'ikai.

Ko e fokotu'u ke fai ha feme'a'aki fakataha pea mo e patiseti ko e ngaahi tukuaki' i eni ia pea 'oku ou tui te tau lōloa tautolu hono huke 'a e ngaahi peesi ko eni 'e 19 pē lahi ange mo e 'ū me'a 'i he taimi ko ē 'e fai ai 'a e feme'a'aki.

Fakamahino malava 'omai 'e he Pule'anga 'enau tali ki he tukuaki' i he tohi tangi

Ko e faingamālie ko ē ke 'omai ai ha tali mei he Pule'anga 'a ia na'e fai ki ai 'a e tokanga ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Polisi pea mo e 'Eiki Palēmia 'oku 'atā pē ke nau fakahū mai ha'anau tali 'i ha taimi. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia ke ta'ofi 'a e ngāue ki he Tohi Tangi kae 'oleva ke 'omai ha tali mei he Pule'anga 'e malava pē ia ke fakakakato 'etau ngāue ki he Tohi Tangi 'i he 'aho ni, pea ko fē pē taimi 'oku maau ai 'a e Pule'anga mo 'enau tali pea nau toki fakahū mai pē 'enautolu 'amui.

Ka tau foki ki he 'etau 'āsenita hou'eiki koe'uhi he ku o mei 'osi 'a e'aho ni, 'i he'etau feme'a'aki 'i he founga ngāue, ko 'eku tokoni atu eni ke hoko atu 'etau ngāue, tau pālōti 'i he kongā 'uluaki pē 'e toloi pē 'ikai, fakatatau ki he kole ko ē 'oku 'omai 'i he Tohi Tangi. Pea ko e kongā ua, 'oku 'osi fakamatala atu 'e malava pē ke u 'ave hangatonu ki he 'atita pea ko e me'a tau'atāina pē ia 'a'ana kae hoko atu 'ene ngāue. Hou'eiki Nōpele Vava'u.

Fokotu'u malava ngāue 'atita ki he fokotu'u fika 2 tohi tangi 'i he mafai ma'u 'e he Sea

Lord Tu'i'āfitu: Sea tapu mo e Feitu'u na, 'oku 'i ho mafai pē 'ou 'a e 19 kupu si'i 2. Ko e hā 'a e mafai 'o e Feitu'u na ke ke tu'utu'uni ko e hā 'a e ngāue ke fai 'e ho Fale. Sea ka 'oku ou fokotu'u atu 'e au ia tuku mu'a ke mo'ui pē 'a e fokotu'u hono ua 'a e Tohi Tangi ni ke fakahoko ha 'atita fakavavevave 'a eni 'oku lolotonga 'i heni ai 'a e Tohi Tangi ko eni. Mahu'inga kia au 'a e Tohi Tangi ia ko eni ko e 'omai mei he kakai. Tohi Tangi ia ko ē 'oku 'omai fakaloto Pule'anga ia 'e 'ikai ke ho'ata kitu'a ha Pule'anga kapau 'e 'ikai ke 'omai 'e he kakai ko e hā 'enau 'ilo ko e hā e anga tataki 'o ha fonua. Founga ia 'oku tau nga'unu ki ai 'a e liliu ko eni. 'Oku ou tali pē 'e au ia hangē ko e me'a 'a e Feitu'u na ke toki 'omai ha tali ia 'a e Pule'anga fekau 'aki mo e Tohi Tangi ko eni 'i ha taimi, ka ko e mafai 'o e Feitu'u na na'a ke me'a mai 'i he kupu 23, 'i he fakakaukau 'a e Sea 'i he ngāue 'a e 'atita malava ai ke 'alu ā 'a e Tohi Tangi ko eni kuo 'osi tēpile' i ia ho Fale, ke ngāue 'a e 'atita ia ko e hā 'a e me'a 'o e Tohi Tangi ko ē 'oku fekau'aki mo ia, fakakātoa 'a e talanoa ia 'a e Tohi Tangi ko eni ke *fair* pē, ke tau 'oange he ko e fuofua na'e fuofua 'omai 'a e Tohi Tangi ia ko eni ki Fale ni, ko e fokotu'u atu pē ki he Pule'anga ia ke 'omai 'enau me'a pea ko ena kuo faka'atā 'a e Feitu'u na kapau 'e toki 'omai ha'anau tali 'anautolu kae ngāue 'a e 'atita ia ...

<005>

Taimi: 1420-1425

Lord Tu'i'āfitu : ... kuo 'osi mahino pē, ko e fokotu'u fika 1, he 'ikai ke to e lava 'o toloi ho Falé 'ou, 'i he tu'u 'a e Patiseti. Kae lava mu'a ke ngāue e 'Atita ia 'i he mafai 'o e Feitu'u na ki

he fokotu'u fika 2. Kae toki fokotu'u mai 'e he Pule'angá ia 'enau talí. Ko e anga pē ia 'oku fokotu'ú, Sea, mālō.

Veivosa Taka : Sea,

'Eiki Sea : Me'a mai Ha'apai 13.

Fokotu'u ke pālōti'i pe 'e toloi alea'i Patiseti

Veivosa Taka : Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitaā mo e Hou'eiki Nōpelé, kau Fakafofonga e Kakaí. 'Eiki Sea, 'oku ou poupou atu ki he me'a 'a e Feitu'una ke tau pālōti 'a e kongā 1. Ko e kongā hono 2, 'Eiki Sea, 'oku ou fokotu'u atu ke tau ... Fu'u ki'i lahilahi 'etau kaunoa ki he ngahi me'a tau'atāina. Kae tuku atu ki he 'Atitá, ke nau toki fai pē ia 'i he'enau taimi pē, 'i he'enau taimi tēpile pē 'anautolu, Sea. Ko e fokotu'u atu ia ke tau pālōti, 'Eiki Sea, 'a e kongā 1 pe 'e tali ke toloi, pe ko e hoko atu. Mālō 'Eiki Sea.

Sāmiu Vaipulu : 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me'a mai Vava'u 15.

Poupou 'oua pālōti'i e ngaahi fokotu'u ke toloi 'Esitimetí

Sāmiu Vaipulu : Mālō Sea. Kole ke u hūfanga he fakatapu, Sea. 'Oku ou poupou atu au, 'Eiki Sea, pea 'oku 'ikai ke u tui au ko ha me'a ia ke tau to e pālōti'i. Mahino kiate kitautolu 'oku fakahā mai 'e he Laó, ke fai e ngāue ki he 'Esitimetí. Pea 'oku fai ia. Pea hangē ko e me'a ko ē 'a e Feitu'u na, Sea, ki he Lao 'Atita. 'Oku 'ikai ke tu'utu'uni e Falé ia, ka 'oku kole 'e he Falé mo e Feitu'una, ke fai e ngāue ki ai 'a e 'Atita. Ko e me'a ia 'a e 'Atita Seniale, ke ne fokotu'u ha taimi 'i he'ene taimi tēpile ngāue. Pea 'atā pe mo e faha'i ko ia 'a e Pule'angá, Sea, ke 'omai ha'anau tali ki he me'a ko eni kuo 'ai ko ē e tukēaki'i ki aí. Ka tau hoko atu, Sea, 'oku ou tui pē au ia he 'ikai ke fiema'u ke tau pālōti kitautolu, pe 'e tuku e 'Esitimetí, pe te tau ngāue. 'Oku ou tui 'oku tau loto tatau katoa pē, fakatatau ki he Laó. Tau hoko atu ki he 'Esitimetí, kae fai mu'a ha kole ki he 'Atita Seniale, pea tuku mo e taimi ke fai mai ai e tali mai ko ē ki he 'ū tukuaki'i ko eni 'oku 'omai he Tohi Tangi. Mālō 'Eiki Sea.

Ke fakatokanga'i e ngaahi me'a 'ohake he tohi tangi

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. Ko e ni'ihi ko eni, ko kimoutolu ko eni kuo fuoloa taimi ho'omou fai fatongia ki he Falé. Mahino pē ko e taimi ko e 'oku fakahū mai ai ha Tohi Tangi. 'Uluakí, ko e tali pe ta'etali, pea 'oku 'i ai mo e founa hono 3 'oku fa'a ngāue'aki 'e he Falé, ko hono fakatokanga'i. Pea 'oku ou tui mahalo 'oku loto lelei pē e Hou'eikí, ke tau fakatokanga'i 'a e ngaahi me'a ko eni 'oku 'ohake 'i he Tohi Tangi, pea tau manatu'i pē ke tuku ha faingamālie ki he Pule'angá, he 'oku 'i ai e hoha'a ke 'omai ha'anau tali, ki he ngaahi tukuaki'i ko eni kuo fakahokó. Kuo u tui mahalo kuo kakato 'a e feme'a'akí,

Lord Nuku : Sea.

Eiki Sea : Fakafofonga Nōpele ‘Eua. Me’a mai.

Tokanga kapau ‘ikai lava Fale Alea faitu’utu’uni ki he ‘atita pea ‘omai ha ‘atita mei tu’a

Lord Nuku : Tapu pē pea mo e ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, ko ‘eku fakahoha’ a atu ‘a’aku, koe’uhi ko ho’o me’a ko ē ‘o pehē ke fakatokanga’i. Sea, ko e tuku ki he Pule’angá ke fai ki ai ha ngāue, pe ko e hā. Ka ko e ‘uhinga ia hono to e fehu’i atú, Sea. ‘Oku hangē kiate au, Sea, ko e ngāue ko eni ‘oku tau faí, ‘oku hangē ko e ‘Atita Seniale, kapau ‘oku ‘ikai ke tau lava ‘o fai tu’utu’uni ki he ‘atita. ‘Oku ou fokotu’u atu ke kumi mai ha ‘Atita mei tu’a. ke ha’u ‘o ‘ātita’i. ‘Oku tau’atāina, pea ‘ikai ke fepaki pea mo e palani ngāue ‘a e ‘Atita ko eni ko ē. He ‘oku ‘ikai ke tapu’i ia ‘e he Laó, Sea. Ka ko e ‘uhinga ‘eku fokotu’u atú. Kapau ‘oku pehē ‘e he Falé, ‘oku palopalema e ‘Atita, ko e ‘ai ke tau fai tu’utu’uni, ‘oku ou fokotu’u atu ke ‘omai ha ‘Atita mei tu’a, pea hoko atu e ngāue ia ko ē ki he Falé, ka ne toki lipooti mai ‘a e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e Tohi Tangí, Sea.

Ko e ‘uluakí pē, Sea. Ko e me’a ia ko ení, mahalo ko e ‘ū lāunga ko eni ‘oku ‘omai he tohi, ‘oku ‘ikai ko ha’anau lāunga, ka ko ‘enau fiema’ú. Ko e ta’u ni ia mahalo ‘oku ‘ikai ke tali ia ‘e he Fakamaau’anga, pe ko fē ha feitu’u te nau to e ‘ai ki ai. He kapau ‘e tukuaki’i au ia, te u tali atu pē ‘e au ia, Sea, ‘oku ou tonuhia pē au ia. Ka ko e ‘uhinga ia ‘oku ou pehē. ‘Ave ki he ‘Atita, tau’atāina kitu’a, ‘atā e Falé, ‘ikai ke tau fai tu’utu’uni ke maumau’i e Lao. Pea kapau ‘oku pehē ‘e he Feitu’u na, Sea, ke tuku, koe’uhí na’a ke hanga ‘o maumau’i e Lao ko iá, Sea, ‘oku ou fokotu’u atu, ke kumi mai ha ‘Atita mei tu’a, he ‘oku tau’atāina pē ia ke ne fai ‘a e ngāue ko ení. ‘Atā e Feitu’u na, pea ‘atā pē mo e ...

<006>

Taimi: 1425-1430

Lord Nuku: ... ki he ‘Atita ia ke ne toki hanga ‘o fakamā’opo’opo ‘amui. Ko e fokotu’u atu ia Sea.

Fakamahino ko e ‘Ofisi ‘Atita fakamafai’i he lao ke ‘atita’i pa’anga Pule’anga

Eiki Sea: Fakamālō atu ki he fokotu’u mei he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua. ‘Oku ou kole atu pe au ia ke fakatokanga’i ‘oku ou tui ‘oku mea’i pe ‘e he ‘Eiki Minisita Pa’anga, ko e pa’anga eni ia ‘a e Pule’anga. Pea ko e ‘Atita Seniale pe, pea mo e ‘Ofisi ‘o e ‘Atita ‘oku fakamafai’i ‘e he Lao ‘o e ‘Atita ke ne ‘atita’i ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga. Pea ‘i he taimi tatau, ko e ‘omai ko ia ha taha mei tu’a, ko e ‘Atita Seniale pe ‘o kapau ‘oku loto ki ai te ne lava ‘omai ha taha mei tu’a ke ne ‘atita’i ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga. Ko e ngaahi Tu’uitu’uni pe eni ‘etau Lao, pea ‘oku ou fakamālō atu ki he kole tokoni, kae ‘ikai ke lava ‘o fakahoko. Me’a mai Hou’eiki Nōpele ‘o Ha’apai 1.

Poupou hoko atu ki he ‘Esitimeti pea ‘oua fai ha pāloti

Lord Tu'iha'angana: 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na. 'Eiki Sea ko 'eku tu'u pe 'a'aku ia ko e 'uhinga 'i he laumālie ko eni 'oku fakahoko ai 'a e feme'a'aki, pea mo e fale'i ko ena 'oku 'omi mei he Feitu'u na, 'oku ou tui ki ai. Hangē ko eni ke tau felotoi pe tautolu hangē ko e me'a ko ia na'e fai mai 'e he Fakafofonga Vava'u, pea 'i loto pē ia he ngaahi mafai ko ia, pea mo e ma'ala'ala lelei 'aupito ho'o me'a mai Sea. Ko e 'uhinga, ka tau pālōti'i tautolu, ko e tu'u ko ē 'a e Fika 1 ke toloi 'a e Patiseti, kuo 'osi mahino ia 'i he feme'a'aki ko eni, 'ikai lava ia he ko e 'uhinga, he ko e me'a mahu'inga eni ia 'a e Patiseti ki he fonua. 'Oku pehē mai ia ko e toloi 'a e Patiseti kae fai ha tu'utu'uni ke 'atita fakavavevave. Pea ko eni 'oku ke 'osi me'a mai koe, 'e 'ikai ke tau lava tautolu 'o tu'utu'uni ke fai ha 'atita fakavavevave. Ko e mafai pe ia 'o e Sea ko e kole pea toki a'u ai ki hono alea'i 'o e palani ngāue 'a e 'Atita 'i he 'Esitimetī. Pea toki fai mo e to e kole ai, ke fai ha femahino'aki mo e 'Atita ke liliu 'ene palani ngāue. Pea ko ena kuo ke 'osi me'a mai Sea, kuo u tui 'i he laumālie ko ia kuo tau femahino'aki pe hangē pe ko ho'o me'a mai, 'oku 'ikai tapu ia 'i ha taimi pē ia ke fakahū mai ha tali 'a e Pule'anga ki he ngaahi 'u tukuaki'i ko eni. Hangē pe ko e me'a koi a na'a ke ngā ue mai 'aki mahalo ko e Minisitā Polisi.

Sea ko e lau ko eni 'a e Tohi Tangi na'a tau sītu'a ki ai, 'oku lēvei hotau loto ko e ngaahi tukuaki'i kotoa eni. Pea 'oku 'ikai ke tatau pe ia mo ha to e 'omai ha tali, ko e to e lēvei tu'o 2 ai pe hotau loto, he 'oku mahino pe ia, kuo pau pe ke tau nga'unu ke 'omi ha fa'ahinga sino ke ne tataki mai kitautolu hangē ko e 'Atita. Pea ko ia hangē pe ko ē ko ho'o me'a, Sea, he 'ikai lava ia ke tau toloi 'etautolu 'a e Patiseti. Kapau na'e lava ke tau tu'utu'uni, toloi 'a e Patiseti 'atita'i he uike ni ka ko eni 'oku 'ikai ke lava ia. Ko e me'a pe te ke ala fai, ko e kole pea hei'ilo pe 'a e 'Atita ia hangē pe ko ia 'ene 'asi he Lao, 'i he'ene faka'uhinga'i pe ko e me'a ko eni 'oku mafatukituki ke fakahoko pe ko e hā 'o ne hanga leva 'o liliu 'ene palani, pe ko 'ene taimi tēpile. 'UHINGA lelei pe ia, pea fakatatau pe ki he Lao.

Ko ia Sea, 'a e poupou atu, 'oku 'ikai 'aonga ke tau pālōti tautolu he fa'ahinga laumālie ko eni. Tau loto taha pe tautolu ki he me'a ko ena 'oku ke tataki mai 'aki kitautolu. Hoko atu e 'Esitimetī ia, pea ka fai 'e he Feitu'u na ia 'a e tohi kole ko eni ki he 'Atita ko e tangi eni mei he kakai 'o e fonua, ki he ngaahi tukuaki'i ko eni 'oku 'omai, pea ko e me'a 'ata'atā pe ia 'a e 'Atita pe te ne fua tautau ko ena hono mafai, 'oku 'i he Lao, pe te ne fakahoko he māhina ni pe ko e māhina kaha'u pe ko e ta'u kaha'u ko e mafai ia 'a e Atita. Tukukehe ka a'u atu ki he palani 'oku alea'i ia 'e he Fale Alea te tau lava liliu 'a e palani ngāue 'a e 'Atita. 'Aki 'a e laumalie ko ia Sea, pea 'omai, poupou ke 'omai ha tali 'a e Pule'anga, he ko e fu'u tukuaki'i ko eni 'oku 'alu he 'ea, pea fai fakalelei pe 'e he Pule'anga ia, maau 'enau ngaahi tukuaki'i ko eni, 'ai 'enau tali ki he tukuaki'i ko eni, ka 'omai, pea faka'atā 'e he Feitu'u na ke lau. Pea kapau 'oku to e 'i ai ha ngaahi tukuaki'i ai 'a e Pule'anga ke 'atita'i, ko 'etau ngāue ia ki he pa'anga 'a e fonua ka 'oku tau 'ilo ha me'a 'olu ngāue hala'aki, 'a e tukuhau 'a e kakai, pea tau 'omai pe 'oku 'i ai hotau mafai ke sivi 'i he sino ko ia 'oku mafai fakalao 'oku ma'a mo 'asinisini ke fakahoko pea fai ia.

Ka ko 'eku poupou ia Sea ko ena 'oku ou tui pe 'oku tau tui tatau ki he me'a na'a ke 'omai, hoko atu tautolu ki he Patiseti, 'e 'ikai ke lava ia 'o ta'ofi me'a mahu'inga 'a e Patiseti ia ke hokoatu. Fai 'a ho'o ngāue ko ena ki he 'Atita, ngāue 'a e Pule'anga ia ki he 'omai 'enau tali fekau'aki mo e tukuaki'i ko eni. Ko e tukuaki'i pe eni. Pea te tau toki ngāue ke vete mai ha mahino kia tautolu ke tau lava fai ha ngaahi tu'utu'uni fakapotopoto mo e mafai 'oku 'ia kitautolu, pea tau hoko atu tautolu he Patiseti, pea a'u ki he Tu'apulelulu kaha'u, pea tau me'a atu tautolu ia ki he *Show* 'a Ha'apai pea tau hoko atu ai pe tautolu ki he Konifelenisi pea mo e 'aho 'Ene 'Afio pea tau toki

foki mai, ‘o fai ha’o tu’utu’uni. Ko e pou pou pe ia Sea ‘oku ou tui ‘oku tau ‘uhinga tatau ai ka ‘oku ou pou pou atu ki he Feitu’u na mālō. Sea.

Eiki Sea: Mālō.

<008>

Taimi: 1430-1435

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ako. ‘Ikai, Fakafofonga Tongatapu 3.

Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e ‘Eiki Sea ...

Eiki Sea: ‘O ‘Eiki Minisitā me’a mai.

Eiki Minisitā Ako: Tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale. Sea kuo mahino e feme’a’aki ka ko e fie lave’i pē ia he motu’a ni pea kapau ‘e ‘ātita ‘oku ‘ai hake ‘oku loi ‘a e me’a ko ‘e ē. Ko e hā e me’a ‘e hoko?

Tēvita Lavemaau: Ki’i tokoni atu Sea. Ko e ‘uhinga

Eiki Sea: Me’a mai ‘Eua 11. Fakamo’ui ho maika.

Fatongia mahu’inga ‘a e ‘atita

Tēvita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e Palēmia mo e Hou’eiki e Fale ‘Eiki Sea. Ko u tu’u pē au ia ko u pou pou au ki he tataki kuo fai ‘e he Feitu’u na kae ‘uma’ā e pou pou kuo fai ‘e he Fakafofonga Tongatapu, ‘a e Vava’u 15 pea pehē ki he ‘Eiki Nōpele, kuo mahino hotau fononga ‘atautolu Sea ka tau nga’unu tautolu ki he, ki he’etau ngāue hoko ki he’etau ‘asenita. Ka ko e ki’i konga faka’osi pē Sea hangē ko e huluhulu ko ē na’e fai ko ē ki he fatongia ‘a e ‘Atita Seniale. Ko e palani ngāue ko ē ‘a e ‘Atita Seniale, tatau pē palani ko eni 2017/2018 mo e 2018/2019, ‘oku ‘i ai pē konga ia ai mo e ‘Esitimeti ‘a e Potungāue ‘oku tuku ki ha ngaahi fiema’u fakavavevave ‘a e Fale. Pea ‘e ‘ave pē ia ki he ‘Atita ke ne toki fakakaukau’i e ngaahi *issue* pē ‘oku fu’u fakavavevave ke fai ha tokanga ki ai. Ko ia ‘oku ou pehē ‘oku tonu pē fokotu’utu’u mo e fale’i ‘a e Feitu’u na ia. Tuku atu pē ‘e tautolu ki he ‘Atita ke fai ‘enau fakakaukau mo nau sio ki ai. Pea ko e ola ko ē ‘a e ‘Atita, manatu’i ko e tangi ‘eni ia ‘a e kakai ‘Eiki Sea. Ko e hoha’a eni ia ‘a e kakai ‘o e fonua. Ko e ‘Atita ko e sino tau’atāina ia te ne lava ‘o fakahaa’i mai ki he Fale ni pē ‘oku ‘i ai ha ngaahi makatu’unga pē ‘oku mo’oni pē ‘oku hala. Ko hono ngata’anga ia. Pea kapau leva ‘oku ‘i ai ha ngaahi me’a ‘oku fehalaaki ai, pea te tau hoko atu tautolu ki he sitepu hoko. Ka ko e mahu’inga ko ē ngāue ‘oku fai he ‘Atita, mahu’inga ‘aupito ia. Ko e sino mahu’inga ia ke fakapapu’i ‘a e Pule Lelei mo e Pule ‘a e Lao hono fakalele hotau fonua ni. Mālō ‘Eiki Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 3.

Fokotu'u ke hoko atu a ki he Patiseti

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Ko e tu'u atu pē 'o pou pou atu ki he fakamaama na'e fai mai he Feitu'u na. 'Oku mahino 'aupito pē 'a e mahu'inga ia ko ē na'e me'a ki ai 'a e Palēmia ke 'ai e 'Esitimetī hangē ko e Minisitā Polisi. 'A ia na'e fai atu ko ē e fokotu'u ko eni ko ē 'a Vava'u 15. Ko e kole pē ke tau, ko eni kuo tau ngali lotu taha pē ke tau hoko atu ā 'e Sea mālō.

'Eiki Sea: Ha'apai 13 me'a mai.

Fokotu'u ke pālōti'i e fokotu'u

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea mo e Fale 'Eiki ni 'Eiki Sea. Ko e kole 'a e motu'a ni ke tau pālōti he ko e taimi te mou feme'a'aki ai ki he patiseti 'e 'i ai e ni'ihi ia te nau to e to'o mai 'e nautolu ia e me'a fekau'aki pea mo e Tohi Tangi kae lava ke tohi he lao 'e tuku tatali ē kae 'osi ē pea toki hoko atu. Ko e me'a ia 'oku ou tokanga ki ai Sea pea ko e fokotu'u atu ke fai mo tau pālōti ka tau hoko atu.

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fokotu'u mei he Ha'apai 13 ke tau pālōti pē hoko atu. 'Ikai ke u fanongo atu 'oku 'i ai ha pou pou ... Pou pou. Vava'u, Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u.

Ke fakatokanga'i mahu'inga ke onгона le'o mo e fiema'u 'a e kakai

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko u lotu pē au ke fakatokanga'i e Tohi Tangi ni, ko e Tohi Tangi eni 'a e kakai, pea 'oku tonu ke fakamahu'inga'i fakatatau mo hono kupu he Konisitūtone ke hanga 'e he Fale ni 'o onгона 'a e le'o 'o e kakai 'oku fakalao'i ai kinautolu ke tala ai 'enau totonu 'a 'enau fekau'aki mo ha fa'unga mo hono tataki ha Pule'anga. Ko hono ua Sea, 'oku 'ikai ke onго lelei ka au e ki'i fo'i lea ia tapu mo e Feitu'u na ke fakatokanga'i. Ko e fakatokanga'i 'ohovale pē ia 'oku hanga 'ete tokanga 'a kita ki ai. Ko e fu'u ngāue mamafa eni ia 'oku 'omai 'e he kakai. Pea ko 'ete sio hifo he Tohi Tangi ni kau mo muli, 'osi 'a Vava'u, Ha'apai, 'Eua. 'Oku tonu ke fai ha ngāue. *Action*. Ko e me'a ia na'e fiema'u 'e he Pule'anga ko 'eni. Kapau 'oku fiema'u ha Pule Lelei, fai ha ngāue. He 'ikai faito'o e mahaki ia ka 'ikai ke fai ha ngāue. Ko e fakatokanga'i ia te tau meimeī fakamatata 'ea pē kitautolu pē 'e tō koā ha 'uha pē 'ikai. Ka ko e me'a ia 'oku 'i he 'atamai 'o e kakai. Fa'unga ko eni ko e fakapolitikale 'i he 2010 'oku fakatemokalati, *reform*. Ho'ata ia e me'a ko eni. Kapau ā 'oku fili kitautolu he kakai, fakaongoongo ki he kakai. Kapau 'oku to e tu'u e Pule'anga ia 'o fakafili mei he kakai mei lotu, ko hai na'a ne fili kimoutolu? Fakatokanga'i Sea 'a e Kupu 8 ...

Veivosa Taka: Fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu Fakafofonga.

Lord Tu'i'āfitu: 'A e totonu 'o e tokotaha mo e Tohi Tangi 'oku alea'i he Fale ni pea 'oku 'ikai ko ha fale hopo eni 'a e Fale ni ... Ko e Fale eni 'oku fatu ai e Lao.

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu'i'āfitu: Mālō Sea.

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu atu he lea ko ē ko ē 'oku 'ikai ke mau hanga 'o toka'i e le'o 'a e kakai. Hangē ia kuo tukukehe'i e Pule'anga ...

<009>

Taimi: 1435 - 1440

Veivosa Taka: ... Ko e Pule'angá ko e Kapineti mo e Fale Alea. Ka ko u fakahoko atú ko e kakai eni 'oku nau 'omai mautolú pea ko mautolu eni 'oku mau fakahoha'a atu fekau'aki mo honau ngaahi lotó. Ka ko u kole atu Sea ke tau pāloti he 'oku 'ikai ke e 'uhinga e pālotí ia ke ta'ofi e Tohi Tangí. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Hou'eiki, te u fakamanatu atu e me'a na'a tau kamata'aki he efiāfi ni. Ko e Tangí 'oku kongá 'e ua. Kongá 'uluakí ke toloi e feme'a'aki e Patiseti 2018/2019. Kongá uá 'oku fekau'aki ia mo e 'ātita 'a eni na'a tau 'osi femahino'aki ki aí. 'A ia ko e fokotu'u ko eni ke tau pāloti pē 'a e fokotu'u ke toloi e feme'a'aki Patiseti 2018/19. Na'a mou 'osi loto kotoa pē ke 'oua 'e tali 'a e fokotu'u ko eni. Pea na'e 'i ai e femahino'aki ke tau fakatokanga'i pē, ka ko eni 'oku fokotu'u mai ke tau pāloti. 'A ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha faikehekehe pē te tau fakatokanga'i pē tau pāloti he 'oku taha pē homou lotó. Ko ia ko u kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti.

Siaosi Sovaleni: Ko e hā koā e me'a ke pāloti'i Sea.

Fakamahino e fokotu'u ke toloi feme'a'aki he Patiseti 2018/2019

'Eiki Sea: Ko 'etau pāloti'i eni pē 'e tali 'e he Falé ke toloi e feme'a'aki ki he Patiseti 2018/2019 'o kapau 'oku mou tali, mou loto ke toloi pea mou hiki homou nima, 'io mau loto ke toloi. 'O kapau 'ikai ke mou loto ke toloi, pea mou hiki homou nima, 'ikai ke mou loto ke toloi.

Siaosi Sovaleni: Ko ia Sea. 'A ia ko e 'uhinga pē 'eke fakama'ala'ala Sea kātaki, 'uhingá ko eni kapau ko eni kuo 'osi ia. Tau hoko atu tautolu ki he 'asenita hokó. Ko e 'uhingá pē ia he kuo 'osi *complete* 'a e fo'i 'asenita, *item* ia ko ía.

Lord Tu'iha'angana: Ki'i tokoni atu au Sea ki he ... Tapu mo e Feitu'u na.

'Eiki Sea: Me'a mai Ha'apai.

Lord Tu'iha'angana: Ko ia. 'Oku tau, ko u tui au 'oku tau ma'u 'etautolu e loto ko ia mo e laumālie ko ia. Ko e fokotu'ú ia ko e Sea ia e Kōmiti Kakató. 'Uhingá 'oku loto ia ke 'oua to e 'ai hake eni 'i he 'Esitimetí ke to e fakahēleleu holo he me'á e Tohi Tangí. Tu'utu'uni mai pē koe he 'ikai ke to e lave ha taha fekau'aki mo e Tohi Tangí he taimi 'Esitimetí kae, he ko u tui ko e me'a ia 'oku si'i tokanga ki ai e 13 ia, mau kau Ha'apai ke 'oua to e, ke mahino he ko ia te ne tataki e feme'a'aki lahi hení. Ka to e a'u pē ha lave ki he, te ke tu'utu'uni koe, ko 'ene lave pē ha taha ki he Tohi Tangí he 'Esitimetí pea ngāue'aki he 13 ia hono mafaí. 'Oua to e, ta'utu koe ki lalo 'ikai

ke to e me'a, ko u tui ko e me'a 'oku tokanga ki aí, ka tau fai'aki pē laumālie ko eni 'oua te tau pāloti he kuo 'osi mahino e me'a na'a ke tataki mai tautolú. Ko ia 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u, ko 'eku kolé, ko e hā hono faingata'a ke tau pāloti. Pea ko 'eku fokotu'u atu mu'a ki he kongā uá, tuku ange 'a e 'ātita ke 'ātita pē hangē ko ho'o me'á. Ko e me'a ia ko u hoha'a ki aí. Ko e hā hono koví 'etau pāloti ke toloi e Tohi Tangi kae hoko atu e Patisetí. Ko e me'a ia ko u kole atú Sea. Mālō.

'Eiki Sea: Ko u fakama'ala'ala atu pē ho'o me'á Ha'apai 13. 'Oku 'ikai ko e Tohi Tangi 'oku tau toloi. Ko e feme'a'aki he Patisetí 2018/19. Hangē ko e fokotu'u ko eni 'i he Tohi Tangi. Te u to e lau atu. Ke toloi 'a e feme'a'aki 'i he Patiseti 2018/19. Ko e kongā ia 'oku tau pāloti. Pē te tau tali ke toloi pē 'ikai. 'Eua 11.

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea tapu pea mo e Hou'eiki Nopele. 'Eiki Sea, kuo 'osi, ko e feme'a'aki ko ē ho Falé he efiāfi ní, 'oku 'osi mahino pē loto 'o e Falé. 'Oku 'ikai ke tau tali e kongā ko iá, tau hoko atu 'etau ngāue 'atautolu ia.

Veivosa Taka: Fakatonutonu atu Sea.

Tevita Lavemaau: Ko e pāloti kapau 'oku faha'i ua.

Veivosa Taka: Sea ko u fakatonutonu atu. 'Oku anga fēfē 'enau tala 'oku loto taha e Falé 'o kapau 'oku 'ikai ke fai ha hiki nima. Mālō Sea.

Tevita Lavemaau: Ko e fakamaau eni mei he feme'a'aki ko ē 'a e Hou'eiki.

'Eiki Palēmia: Sea, fakamolemole atu, na'a ngali fai ha faikehekehe mo e tō kehekehe. Ko u tui 'oku mau 'uhinga tatau pē pea mo e Sea Kōmiti Kakatō. Ka ko ena kuo ke 'osi fakahā mahino mai, me'a mahino mai pea mo e Ongō Fakafofonga 'Euá pea mo e 'Eiki Nōpele. Fakatatau ki ho'o tu'utu'uní, mo ho'o me'á, tau hoko atu 'i he 'Esitimetí. Tuku pē taimi ia ko ē ke toki fai ai e 'ātita pē ko e me'a ia 'a 'au pea mo e 'ātita ko fē taimi 'e 'ai ai. Ka tau hoko atu tautolu ia ki he 'Esitimetí 'o hangē ko ho'o fakaleí. Pea ko u kole fakamolemole ki he Sea e Kōmiti Kakatō mahalo pē 'oku 'i ai e ki'i ta'efemahino'aki ai. Ka ko u kole atu ke fai ho'o tu'utu'uní. Pea ko 'ene lelei taha ia kia tautolú.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko e ki'i nounou 'aupito pē ia.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō 'aupito Sea. Tapu mo e Feitu'u na kae pehē ki he Hou'eiki Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e ki'i, mahalo ko e nounou ko e feinga pē ke poupuu...

<001>

Taimi: 1440-1445

‘Eiki Minisitā Polisi: ... ko ‘ene mā’ala’ala ‘aupito ia na’e me’a mai he ‘Eiki Nōpele. Mahalo kae fakamāhino pē ia ke tukuange mu’a ‘a e kakano ‘a e tohi tangí kae hoko atu ‘a e ‘Esitimetí mo e Patiseti pea ko ‘ene ‘osi ia. Ko ‘etau felōtoi pē ia he tu’utu’uni ‘a e Feitu’u na Sea mālō ‘aupito. Ko hono ‘uhinga pē Sea tokanga ‘a e ‘Eiki Sea Kōmiti Kakatō he ka ‘ikai ‘e lōlōa he ‘e fakahēleleu ‘a e hū e kakano ia e tohi tangi he ‘Esitimetí lolotonga ko iá ko e tukuaki’i pē ia ‘oku te’eki ke fakamo’oni’i ia. Mahalo ko ‘ene māhino pē ia Sea ‘oku hoko atu tautolu ‘oku ‘ata’atā ia. ‘Oku tonu pē tataki ia ‘a e Feitu’u na mālō ‘aupito Sea mo e pou pou.

‘Eiki Sea: Ha’apai 13 ke tali pē ke fakafoki ho fokotu’u ?

Veivosa Taka: Sea ko u tukulolo atu au ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia mo e Minisitā Polisi ‘i he ‘uhinga ‘oku na ‘omaí ka ko u tuku atu ke fai mo tau lele hotau vaka. Ka ko e fakatokanga pē ke ‘oua na’a to e ‘i ai ha taha ‘e fakahēleleu he ko ‘ene fakahēleleu pē ko u pālōti au. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki. Tau hoko atu ki he fika ono ‘etau ‘asenita ko e Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’angá ki he ta’u ‘oku ngata ki he ‘aho 30 ‘o Sune 2017. ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Fakatapu atu ‘Eiki Sea pea ko u tapu ki he, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele pehē ‘eku fakatapu foki ki he Palēmia mo e kau Minisitā. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai kae fakahoko atu ‘a e Fakamatala Pa’anga ko ia ...

‘Eiki Sea: Kātaki pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e tohi eni mei he ‘Eiki Palēmia kole mai ke fakavavevave ‘a e ngāue ki he Lao Fakaangaanga ki he Fakahū Atu ‘a e Pa’anga 2018/2019. ‘A ia ‘e Hou’eiki te tau fakalaka mei he fika ono ‘etau ‘asenita hangatonu pē ki he fika fitu. Ko ho taimi ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘oku ta’efakangatangata.

Tēvita Lavemaau: ‘Eiki Sea kātaki pē ke u ki’i fakahoha’a atu.

‘Eiki Sea: ‘Eua 11.

Fokotu’u tukuhifo Fakamatala Pa’anga 16/17 ki he Kōmiti Pa’anga

Tēvita Lavemaau: Mālō. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea pea mo e ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā e Hou’eiki ‘o e Fale. ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ko ‘etau ‘asenita pea ko u kole ke u fakahoha’a ai. Ko e fika nima ko e *Public Accounts* ia. Ko e ngaahi fakamatala ko eni Sea kau ai pea mo e ngaahi Lao ki he Tukupau ko e ngaahi kālava mahu’inga ia ‘Eiki Sea ‘o e ‘Esitimetí ‘iate ia. Pea ko ia ko u kole ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ko e Fakamatala Pa’anga ko eni he 16/17 ko u fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga kae ‘uma’ā ‘ene potungāué ki hono, pehē ki he ‘Atita Senialé hono fakakakato e ngāue ko ia. Ka ko u kole atu ‘Eiki Sea tōloi mu’a ‘a e nima ki he *Public Account Committee* ke nau ngāue ki ai pea toki fakahū mai ha’ane maau.

Siaosi Sovaleni: ‘A e ono.

Tēvita Lavemaau: ‘A e onó ki he fakamatala pa’anga. Mālō ‘Eiki Sea. ‘A ia ko e fokotu’u ke fakahū eni ki he *Public Account Committee* ke nau ngāue ki ai pea nau toki lipooti mai ki he Fale.

‘Eiki Sea: ‘E Fakafofonga ‘Eua 11 ko u tali pē au ho fokotu’u ke tukuhifo ki he Kōmiti Pa’anga. Kole atu ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke hoko atu ki he Lao Fakaangaanga fakavavevave ko eni ‘oku fakahū mai ‘e he ‘Eiki Palēmia fika fitu ‘etau ‘asenita.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea.

Fokotu’u fakakakato mai ki Fale Alea ngaahi tukuhau na’e tali he 17/18

Tēvita Lavemaau: Sea ko u to e kole pē ke u ki’i tokoni atu. Fakamolemole pē ‘Eiki Sea. Tapu mo e ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā e ‘Eiki Nōpele ‘a e ‘Eiki Palēmia. Ko e kole ko eni felāve’i ia pea mo e ‘asenita ki he ngaahi tu’utu’uni kuo tuku ki he Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e ta’u fakapa’anga lolotonga ko eni 17/18 na’e ‘i ai ‘a e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Pule’anga ki he hiki e tukuhau ki he fonuá tautēfito eni ki he Potungāue Tukuhau pea pehē ki he Kasitomu.

Ko e ngaahi tukuhau ko eni ‘Eiki Sea ‘oku fiema’u ia ke fakahū mai ki he Fale ni ke tali he ‘e Fale ni ke māhino ia pea tau toki hoko ki he ‘Esitimetri. He ‘oku uēsia felāve’i hangatonu eni ia ki he ‘Esitimetri ka ‘oku ou tui ‘oku taimi lelei pē ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ke ‘oange ha faingamālie ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga ke toki teuteu mai ‘ene *presentation* e Patiseti ki he Mōnite pē ko fē taimi ‘e maau ai ka ‘oku fiema’u ke fakakakato e ‘ū ngāue ia ko eni pea toki lava ke tau talanoa ki he ‘Esitimetri...

<002>

Taimi: 1445-1450

Tēvita Lavemaau: ... ‘i he lao ko eni hono tu’uaki e pa’anga pea ko u fanongo ‘oku ‘i ai mo e ngaahi lao fokotu’utu’u ke to e hiki e tukuhau. ‘Oku fiema’u mo ia ke ‘omai ia ke ‘uluaki alea’i pea toki fai e sio ki he patiseti. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Osi tukuhifo ngaahi tu’utu’uni ngaue ki he tukuhau he Kōmiti Kakato

‘Eiki Sea: ‘E Fakafofonga ‘Eua 11 ko e ngaahi tu’utu’uni ngāue ko ē ‘oku ke ‘uhinga ki aī kuo ‘osi tukuhifo ia ki he Kōmiti Kakato tukukehe kapau ‘oku ‘i ai ha ngaahi tu’utu’uni makehe ‘oku ke me’a mai ki ai na’e fakahū mai ‘oku ‘i he Kōmiti Kakato. Ka ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha fokotu’u ke tukuhifo ki he Kōmiti Pa’anga pea ke toki fokotu’u ange ki he Sea ‘o e Kōmiti Kakato ke tukuhifo mei ai. ‘A ia ‘oku ‘i he fika valu ko ē ‘etau ‘asenita Kōmiti Kakato ‘oku lisi ai ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni.

Tēvita Lavemaau: Ko ia ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhinga ko ē ‘eku tokanga ‘a’aku ko ē ki ai he kuo pau ke tali ia ke ‘uluaki fai ‘a e ngāue ‘a e Kōmiti Kakato pea fakafoki mai ki he Fale ke tali he Fale ‘a e lao ko iá pea tau toki foki ki he ‘Esitimetri. ‘A ia ko e *order*.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Sea ka u ki’i tokoni atu mu’a fakamolemole.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga.

Fakahā ‘e he Pule’anga ko e ngaahi tu’utu’uni ngāue tukuhau ngata pē ia ‘i Kapineti

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Tapu mo e Feitu’u na Sea. Ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga ko ē ‘o ‘Euá Sea ko e ngaahi *right* ia ko ē ‘o e tukuhau ko ē ‘i he ‘Ekisia pea mo e Kasitomu Sea. Na’e fai e tu’utu’uni ‘a e motu’a ni Sea ki he kau ngāue ke teuteu’i eni ke fakahū mai. Ko e fale’i fakalao ko ē na’e ‘omai na’e ui he ‘e *Crown Law* ‘a e fakataha mo e kau loea he ngaahi potungāue ‘a e Pule’anga ke fakamāhino e me’a ko ē ‘oku fakahū ki he Kapineti mo ia ‘oku a’u ko ē ki he Fale Alea ‘o Tonga. Pea na’e fakahoko ke fakamāhino ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku pau ke a’u mai ki he Fale Alea ‘o Tonga ‘a ia ‘oku a’u ko ē ki he Kōmiti Lao ‘a e Pule’anga. Ko e fanga ki’i *order* ia ‘oku ngata pē ia he Kapineti ‘oku ngata pē ia he Kapineti kau ai ‘a e fanga ki’i me’a ko eni Sea. Ko e fale’i fakalao ko eni na’e ‘omai mo hono ngaahi kupu ‘o fakamāhino mai ko e *order* ko ia ‘oku ngata pē ia ‘i he Kapineti Sea. Pea ko e ‘uhinga ia na’e ‘ikai ke, na’e, ko e toki fakataha eni ia ‘a e *Crown Law* mo e ka u loea ko iá kimui ni ‘o nau hanga ‘o fale’i mai ‘o talamai ‘oku ‘ikai, tā ‘oku ‘ikai ke kau ‘a e me’a ko iá ia fakaa’u mai ki heni Sea. Ko e ki’i tokoni pē ia Sea mālō.

‘Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ko e, ko eni fakahā mai he Kalake Pule ‘oku ‘osi fai e fēmāhino’aki pea mo e ‘Ateni Seniale ko e kotoa ‘ene ‘ū lao ‘oku fakahū mai ‘oku ‘i he Kōmiti Kakato. ‘A ia ko e Ngaahi Tu’utu’uni ko ē ‘i he’etau ‘asenita fika valu pea ‘oku ou fakamanatu atu pē ko e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ‘oku ‘osi fakahoko ia ko e lao ko hono fakahū mai pē ke toki fakapapau’i ‘e he Falé taimi ko ē ‘oku tau a’u ki ai he’etau ‘asenita.

‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki: Sea ‘e lava ke u ki’i tokoni pē miniti pē ‘e taha kātaki.

Tēvita Lavemaau: Sea ka u ki’i fakamanatu atu pē. Tapu pea mo e ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: ‘Osi pē ka u ki’i tokoni atu Sea.

Fiema’u ke fakapaasi ngaahi tu’utu’uni ngāue tukuhau he ‘oku felave’i mo e ‘Esitimeti 18/19

Tēvita Lavemaau: Tapu mo e ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Palēmia mo e Hou’eiki Mēmipa. ‘Eiki Sea ko ‘eku fakamanatu atu hangē ko e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga pea mo e, ‘a e Konisitūtone. Ko e mafai ki hono hiki e tukuhau mo e fakamafai’i ‘a e fakamole ko ē ki he pa’anga ‘a e fonuá ‘oku ‘i he Fale ‘Eiki ia ko eni. Ko e fakafaingofua’i pē eni ia e ngāue ‘oange e mafai ki he Kapineti ke nau faitu’utu’uni kae lele e ngāue. Ka ‘i he ta’u fakapa’anga hoko kuo pau ke fakahū kotoa mai e ngaahi me’a ko ia ki he Fale ko eni ke nau tali pē ta’etali. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu leva ‘i he *point of order* neongo ‘oku tuku ki he Kōmiti Kakato ‘oku fiema’u ke hoko e ngāue ki he Kōmiti Kakato ke fakapaasi e ‘ū lao ko eni pea tau toki foki ki he ‘Esitimeti he ‘oku ‘i ai ‘ene felāve’i hangatonu.

‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: Sea ki’i fakatonutonu atu kātaki.

Tēvita Lavemaau: ‘I ai ‘ene felāve’i hangatonu mo e ‘Esitimeti ko eni 18/19.

Eiki Sea: Fakatonutonu ‘Eua 11 mei he ‘Eiki Minisitā Leipa.

Fakamanatu e Lao Fakavavevave kae hoko atu ki he ‘Esitimeti

Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga Hū Mai: ‘E, tapu mo e Sea ko e ki’i fakatonutonu ‘oku pehé ni. Ko e tohi ko ē ‘a e Palēmia ki he Feitu’u na ko e tohi ia ‘i he fakavavevave ‘oku ‘i he kupu 33 ia. Pea ko e kupu *a* ‘oku ne talamai ko e fo’i *Bill* pē ko e fo’i *Act* ko eni ‘oku tohi mai ki ai ‘a e Palēmia pea ‘oku tali he Feitu’u na ‘alu hake leva ia ‘o fika ‘uluaki. Me’a ko ena ‘oku lave ki ai ‘a ‘Eua ‘e toki ‘ai ia ‘amui. He ‘ikai ke tau ‘ohake ‘etautolu ‘a e me’a ko iá ‘o kei ‘i mu’a ia ‘i he fo’i lao fakavavevave kuo tohi atu ‘e he ‘Eiki Palēmia pea kuo tali he ‘e Feitu’u na. Te tau talanoa tautolu ki he me’a ko iá, ko e tu’utu’uni mai kia tautolu ko e fo’i *Bill* ko eni ‘a ia ko e ‘Esitimeti na’e tohi mai ‘a e Palēmia ki he Feitu’u na ko ia ‘oku ke ‘alu ai mei he ‘asenita ko ē na’e tonu ke hoko Fakamatala Pa’anga e 2018 ‘a e 17/18 ‘o tau ‘alu leva ai ko ē ki he Fakamatala ‘Esitimeti he ko e kamata’anga ia ‘a hono talanoa’i ‘a e fo’i *Bill* pē ‘e taha na’e tohi mai ki ai e Palēmia. Na’e ‘ikai ke ne to e fakakau mai ha *bill* kehe ‘i he’eku ma’u ki ai. Ko ia ko u kole atu Sea kuo māhino ho tu’utu’uni ka tau hoko atu kae tuku ā e ‘ai e ngaahi me’a kehe ‘oku, toki ‘ai atu ia ‘amui.

Tēvita Lavemaau: Sea.

<002>

Taimi 1450-1455

Taukave ‘e uesia ‘a e Patiseti 18/19 kapau ‘ikai tomu’a fakapaasi e ngaahi tu’utu’uni

Tevita Lavemaau: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu pea mo e ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki, ko e fo’i Lao ko ē ki he Patiseti pea mo e ‘Esitimeti ‘a e Pule’anga ‘oku mahino ia, ko e ‘ū fo’i lao ko eni ko e lao ia ‘oku ne fakaivia mo fakatonuhia’i ‘a e tānaki pa’anga ko ē ‘a e ‘ū Potungāue ko eni mei he kakai, pea kapau he ‘ikai ke tali ‘e he Fale ko eni ‘Eiki Sea ‘etau lao ko eni te ne uesia ‘a e patiseti ko eni ki he 18/19.

Fakamahino Sea ‘e mu’omu’a ngaue’aki Lao fakavavevave

Eiki Sea: Ko ia ‘Eua 11 ‘oku ‘osi mahino ‘a e me’a ia ‘oku ke me’a mai ki ai ka ‘oku ha’isia kitautolu ‘e he Tohi Tu’utu’uni ko eni ‘oku fakahū mai ‘e he ‘Eiki Palēmia ‘ene tohi ke fakavavevave’i ‘a e ngāue ki he ‘Esitimeti. Ka te u fakahā atu ‘a e kupu 35 ‘o ‘etau Tohi Tu’utu’uni he ‘oku ‘i ai pē founa te ke lava ‘o kole ai ki he Fale ke lava ‘o ‘ai ‘a e me’a ‘oku ke fokotu’u mai ki ai. ‘I he taimi ‘oku alea’i ai ha me’a fakavavevave ‘e ‘ikai ke to e fakahoko ha ngāue kehe ngata pē he ngāue ‘oku fakavavevave, ka ko e kongā eni ‘oku fekau’aki mo e me’a ‘oku ke tokanga ki ai, tukukehe hano fakangofua ‘e he Fale, ‘o kapau ‘e fakangofua ‘e he Fale ke ‘ohake ‘a e ngaahi tu’utu’uni ko ē ‘oku ke me’a ki ai ‘e uesia ‘a e ‘Esitimeti ‘oku ke me’a ki ai, ‘e malava pē ka ko ene tu’u ‘i he taimi ni ‘oku mu’omu’a ‘a e lao fakavavevave ‘a ia ‘e toki muimui ‘a e ngaahi ngāue ko eni ‘i he Kōmiti Kakato ‘i ha hili ‘a e ngāue ki he ‘Esitimeti. Ko ho’o fokotu’u ke tali ‘e he Fale.

Taukave ko e ngaahi lao eni 'oku ne fakaivi e tanaki pa'anga mo tukuhau e kakai

Tevita Lavemaau: Sea, tapu pea mo e Sea kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Palēmia mo e Fale. Ko 'eku fokotu'u ia 'Eiki Sea, ke fakatonutonu hotau 'alunga ke tali mu'a 'e he Fale tau 'uluaki alea'i 'a e 'ū lao ko eni 'oku felāve'i mo e tānaki 'o e pa'anga mo e 'ai ke tānaki ... he ko ene maau 'a e 'ū me'a ko eni, ko e patiseti 'oku nounou pē taimi ia 'oku 'ikai ke fu'u fiema'u, ka ko e lao eni 'oku ne fakaivia ko ē 'a e tānaki pa'anga mo e tukuhau ke tānaki mei he kakai.

'Osi fakapekia Kupu 19 (b) he Konisitutone

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u tokoni atu mu'a. 'Oku ...ko e me'a ko eni 'oku me'a mai ki ai 'a e fakafofonga ko eni 'o 'Eua Sea ko e kongia ia 'o e Konisitūtone 'oku 'osi fakapekia ia. 'a ē 'oku pehē ko ē mou me'a hifo pē kupu 19 (b), pehē ko ē 'oku pau ke tali 'e he Fale, 'oku 'osi fakapekia ia Sea. Ko e 'uhinga ia ko ē fakahinohino na'e 'omai mei he *Crown Law*, ko e pa'anga pē 'oku totongi ki tu'a ko ia 'oku pau ke tali 'e he Fale, ki'i tokoni pē ia Sea.

Siaosi Sovaleni: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a ki he tokoni 'oo...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kau ki'i ...Sea ko e fo'i kupu ko eni ko ē 'oku tau fakahinohino 'aki 'etau ngāue 'i he Fale ni, 'a ia 'oku fekau 'aki pea mo e fakavavevave 'oku kehekehe 'a e fakavavevave 'o ha *Bill*, 'a ia ko e fakapālangi ko e *Bill* pē ko ha fo'i lao, pea 'oku kehekehe 'etau hanga 'o fakavavevave'i ha ngaahi *matters* pē ko ha ngaahi me'a kehe 'a eni ko ē 'oku talanoa mai ki ai 'a 'Eua 11. Ko e *issue* ko eni ko eni Palēmia pē 'e taha 'oku ne ma'u 'a e ngfua ke ne faitohi, 'oku 'ikai ko ha fokotu'u mai, ko e faitohi mai ki he Feitu'u na kapau 'oku 5 'a e fo'i *Bill* pea ne pehē mai fo'i 2 fakavavevave ko ia pē 'e lava, 'oku 'ikai ke u lava 'e au pē ko ha to e taha heni ke mau fokotu'u hake ke to e mu'omu'a ha *matters* 'i he *Bill*, ko e *Bill* ko e lao. Pea ko e me'a ia 'oku 'ai ke tau sio mu'a ki he 'etau tu'utu'uni ke tau a'u ki ai 'oku maama 'aupito ho'o fakahinohino. Mālō 'Eiki Sea.

Siaosi Sovaleni: Ko e fakatonutonu Sea ke mea'i 'e he Minisitā 'oku 'ikai ke to e lava 'e ha taha 'o liliu pea kapau 'e me'a mai 'a e Palēmia ko ha fo'i lao fakavavevave. Na'a ke toki me'a pē Sea 'a e kupu 35, 'e lava'e he Fale ni 'o liliu, ko e fakatonutonu ia.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki kae ...'oku ou poupou atu pē au ki ho'o fakahinohino mei mu'a, 'ikai ke u tui tatau pea mo e me'a 'a e Fakafofonga 'Eua. Koe'uhí kā 'ikai ke tau tali 'a e patiseti 'oku 'ikai ke 'aonga ia ke tau to e 'ai ha ki'i lao, fanga ki'i lao, ko ia 'oku tonu pē toki ha'u pē mei mui. Ko 'etau tali ko ē 'a e patiseti ko e 'uhinga lelei ia ke tau tali ā 'a e fanga ki'i lao ko ē he ko e me'a ia na'a tau tali 'a e patiseti. Mālō. Pea ko e taha 'oku 'osi ngāue 'a e fanga ki'i tu'utu'uni ia ko ia, mālō 'aupito.

Veivosa Taka: Sea...

'Eiki Sea: Ha'apai 13.

Veivosā Taka: Tapu pea mo e Fale ‘Eiki ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui kapau na’e pālōti ‘a e fokotu’u he’ikai ke to e fai ‘a e fakahēleleu ko eni. Ka ‘oku ou kole atu Sea ke tau foki mu’a ki he me’a na’a tau loto taha ki ai ke tau talanoa ‘i he patiseti, ka tau hoko atu, he kapau ko e ‘ātunga eni ‘etau faka’uhinga Sea ‘e tuku mai ‘a ‘Eua ia te tau tō atu kitautolu ia ki Niuē. Ka ‘oku ou kole atu Sea mo e fokotu’u atu ‘ofa mai ā ka tau nga’unu hotau vaka, he ko e tu’u ia ko eni ko e tautau, ‘osi mahino ia kia au, ka tau ‘unu atu Sea he ‘oku ou ‘ilo ko e tautau ‘oku fai pē ...

<005>

Taimi: 1455-1500

Veivosā Taka : ... tau hoko ha fakatamaki ki he toko taha ko iá, ka tau alea’i he ko e nofo ‘a e Pule’anga ‘oku nau tu’u telinga mai ‘a e kau ngāue Faka-Pule’anga kotoa pē ‘o Tonga ni, fekau’aki pea mo e me’a ko eni, he ko e me’a eni ‘oku nau fakaongongo ki ai. Mālō Sea.

‘Eiki Sea : Fakafofonga ‘Eua 11. Ko ho’o fokotu’ú ‘e toki tali pē ‘e he Falé kapau te nau loto ki ai.

Tevita Lavemaau : Ko ia, Sea. Ko e fokotu’u ē kuo ‘osi fai, ‘Eiki Sea, pea tuku atu pē ia ki he tataki ‘a e Feitu’u na. Ka ‘oku ou loto pē, Sea, ke to e tānaki atu mo e konga ko eni, ki he Laó. Ko e mafai ma’olunga taha ko ē ‘oku foaki ko ē ‘e he Konisitūtone, ‘oku foaki ia ki he Falé. Ke nau hanga ‘o fokotu’u ha tukuhau ki he kakai e fonuá. Pea ke nau fakamafai’i ‘a e ‘Esitimetri

‘Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakatonutonu. Kupu fiha e, kupu fiha ia ‘o e Konisitūtone ‘oku me’a mai ai?

Tevita Lavemaau : Sea, ‘oku ou kole ke toki kumi mai e kupu ko ia, he ‘oku ‘ikai ke ‘i heni ‘eku

‘Eiki Minisitā Polisi : Ko e kupu 19 B ‘oku me’a mai aí, kuo ‘osi fakapekia.

Tevita Lavemaau : Pea ko e ngaahi Lao ko ē ‘oku tali ‘e he Kapineti,

‘Eiki Sea : Kole atu pē, Fakafofonga ‘Eua 11, ke me’a mahino mai pē he kupu ‘oku ke me’a mai ki ai. He ‘oku ‘i ai e mo’oni ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘oku ‘ikai ke to e ‘i ai ha kupu 19B.

Siaosi Sovaleni : Kole ke u ki’i tokoni atu, Sea.

‘Eiki Sea : Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : ‘Oku keheklehe ‘aupito, Sea, ‘a e *Order* pea mo e *Regulation*. Ko e *Order* ia ko e me’a pē ‘a e ‘Eiki Minisitā. Ko e *Regulation* ia ‘oku kei ‘omai pē ki he Fale ni. ‘A ia ko e me’a pē ‘oku ou ‘ai au ki ai, ko e fo’i *point of order* ko ē ke fakakehekehe’i ‘a e kehekehe ko e ‘o e ongo me’angāue ko eni, fakalao ‘oku tau fa’a ngāue’aki, Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ka u ki'i tokoni atu mu'a. Sea, tapu mo e Feitu'u na. Ko e fo'i Lao ko eni 'o e fakavavevavé, 'oku hanga 'o fakamangau mai e me'á ke tau femahino'aki ai. Ko e fo'i *Bill* pe ko e *matters*, 'a ē 'oku tau pehē ko e *other businesses*. Ko e fo'i Lao, kapau 'oku 10 e fo'i Lao, ko e Palēmia pē e taha 'oku ne lava 'o fai e tohi, 'o me'a mai ki he Feitu'u na ke fakamu'omu'a mu'a e fo'i *Bill* 'e 2 ko eni kae tuku atu e toengá. 'I he lēvolo 'o e *Bill*. 'Oku 'ikai ke to e 'i ai ha to e me'a ia 'oku tau lava ke tau mafuli mei he fo'i kole ko íá. Ko e *other matters*, kau ai 'a e 33 *B*. Ko e *B1* mo e 2, pea toki 'alu hifo ai ki he fakakaukau ko ē 'e lava ke te hanga 'o liliu ha *matters*. Ko e ngaahi pisinisi pē ia, 'oku 'ikai ko ha Lao pe ko ha *Bill* ia. 'Oku ou faka'amu au ke tau talanoa mai 'i he fo'i Lao.

Siaosi Sovaleni : Sea, ki'i fakatonutonu atu, Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Oku tau talanoa tautolu 'i he *matters* ka 'oku 'ikai ko e fo'i Lao.

Siaosi Sovaleni : Sea, fakatonutonu.

'Eiki Sea : Ko e fakatonutonu 'Eiki Minisitā. Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : Ko 'etau Tohi Tu'utu'uni, Fika 33, hangē na'e me'a ki ai e 'Eiki Minisitā. Founa 'e 2 'e lava ai 'o fakavavevave ha pisinisi 'i he Falé. 'Uluakí, hangē ko ia na'e me'a ki aí. Kapau 'e me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia mo ha tohi 'o talamai ko e Lao ko eni 'oku fakavavevave. Uá, 'oku 'i ai e founa 'e 2. 'Oku 'ikai ke taha pē. Ko e uá, ka to e 'i ai ha me'a kehe, kuo fokotu'u 'e ha Mēmipa, pea tali 'e he Falé, ko e me'a fakavavevave. Ko e fo'i founa ia 'e 2 'e lava ai 'o fakavavevave ai ha me'a 'i he Fale ni. 'Oku 'ikai ke taha pē. 'I he kupu 35 leva, 'oku pehē mai. 'I he taimi 'oku alea'i ai ha me'a fakavavevave, pe na'e hū mai he *A* pe ko e *B*, pea kapau 'oku tali 'oku fakavavevave, he 'ikai ke to e fakahoko ha ngāue kehe, ngata pē he ngāue 'oku fakavavevave, tukukehe hano fakangofua 'e he Falé.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, 'a ia ko e fehu'i leva kia kitautolu. 'A ia ko fē e me'a 'oku 'uluaki, ko fē e me'a 'oku fika 2. 'Oku mu'omu'a e *other matters* 'a ia 'oku lava pē 'e ha Mēmipa heni 'o fokotu'u atu ki he Fale? Pe 'oku mu'omu'a 'a e *Bill*, 'a ia ko e Palēmia pē 'e taha 'oku lava ke ne fai e tohi ki ai. Ko e mahu'inga ia 'o e *issue* ko eni.

Siaosi Sovaleni : Sea, mahalo 'oku sai ke ke fai ha'o tu'utu'uni, Sea. 'Oku mahino 'aupito pe 'etau Tohi Tu'utu'uni ia 'atautolu, 'Eiki Minisitā. 'Oku 'i ai 'a e *A*, ko e me'a mai 'a e 'Eiki Palēmia 'i ha tohi, pea 'oku 'i ai mo e kongá hono 2. 'Oku mahino 'aupito pē ia. 'Oku ou fokotu'u atu.

'Eiki Sea : Mou 'ai'ai pē. Kātaki 'Eiki Minisitā miou me'a ki lalo, ka tau feinga ke tau fakanounou ko e 'uhinga ko 'etau taimí. Ko 'ene tu'u he taimi ni, 'oku 'ikai ke tau fehu'ia 'a e tohi mei he 'Eiki Palēmia. Ko e Lao ko eni 'oku fakavavevave. Ko e fo'i *issue* 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga 'Eua 11, fakatatau ki he kupu 35. Tukukehe hano fakangofua 'e he Falé. Ko e me'a 'a e Hou'eikí, pe te nau fakangofua 'a e fokotu'u ko ē mei he Fakafofonga 'Eua 11, pe 'ikai.

Veivosa Taka : Sea, 'oku ou fokotu'u atu ke pāloti.

'Eiki Sea : Ko ia.

Mo'ale Finau : Sea, ka u ki'i fakahoha'a.

'Eiki Sea : Me'a mai a Ha'apai 12 koe'uhi 'oku 'amanaki ke tau pālōti.

Mo'ale Finau : Sea, 'oku mahu'inga 'aupito, Sea, ke u ki'i fakahoha'a. 'Oku ou tui, Sea, kuo tau a'u mai ki he tu'unga ko eni, kuo mahino kuo 'osi hono tukumai e Tohi Tangi, pea ko e totonu faka-Konisitūtone ia 'oku tau faka'apa'apa'i. 'I he tu'unga ko ē he taimi ni, 'oku tau loto taha ke hoko atu 'a hono alea'i e Patiseti. Ko e me'a ko eni ko ē 'oku 'ohake 'e he Fakafofonga 'Eua, 'oku 'i he Lao, ka 'oku 'ikai ke tali ia 'e he Falé, 'Eiki Sea. Pe 'oku te'eki ai ke tali ia 'e he Falé. 'A ia ko 'ene kakato ia 'a e fo'i kupu'i Lao ko ia, 'Eiki Sea, 'o kapau 'e loto ki ai 'a e Falé. Pea kapau ko e me'a ia ke fai mo tau 'unu ki ai kae fai mo nga'unu hotau vaká, 'Eiki Sea, pea tau pālōti, 'i he fo'i me'a pē ko ē, kae fai mo fiemālie e Fakafofonga, 'Eiki Sea. He 'oku 'i ai 'ene mo'oni 'a'ana ia, 'oku 'asi ia 'i he B. Ka 'oku ha'iha'i mai 'i mui, 'Eiki Sea, 'o kapau 'oku loto ki ai e Falé. Pea 'oku ou fokotu'u atu. Tau pālōti'i e me'a ko iá, pe 'oku loto ki ai e Falé, kae tau'atāina e Fakafofonga, Sea. Mālō.

Pālōti'i 'o 'ikai tali fokotu'u ke 'uluaki feme'a'aki he ngaahi tu'utu'uni

'Eiki Sea : Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Fakatatau ki he Tu'utu'uni Fika 35. Na'e 'osi fakahū mai 'a e tohi mei he 'Eiki Palēmia ke fakavavevave 'a e ngāue ki he fika 7 'etau 'asenita. Ko e fokotu'u eni mei he Fakafofonga 'Eua 11. Ke tau 'uluaki feme'a'aki 'i he Ngaahi Tu'utu'uni, 'a ia kuo tukuhifo ki he Kōmiti Kakato, pea tau toki hoko hake ki he Lao fakavavevave ko eni kuo fokotu'u mai. Ko ia 'oku loto ki he fokotu'u ko ia 'a e 'Eua 11, kātaki hiki ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai a Siaosi Sovaleni, Tevita Lavemaau, Sāmiu Kuita Vaipulu, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'i'āfitu, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaha'i. Sea 'oku loto ki ai e toko 8.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tau tali e fokotu'u mei he Fakafofonga 'Eua 11, kātaki 'o hiki hono nima.

Kalake Tēpile : 'Ikai ke loto ki ai a Veivosa Taka ,Losaline Ma'asi, Mo'ale Finau, Vātau Hui, 'Eiki Minisitā Polisi, 'Eiki Minisitā Ako, 'Eiki Minisitā e MEIDECC, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua. 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki. 'Ikai ke loto ki ai e toko 14.

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki. Kole atu ke tau mālōlō miniti e 15.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<006>

Taimi: 1520-1525

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea: Fakamālō atu Hou'eiki ko e toenga miniti 'e 35 ko eni 'oku tuku atu ia ...

(Na'e break heni 'a e Fale)

<009>

Taimi: 1525–1530

'Eiki Sea: .. ki he 'Eiki Minisitā Pa'angá.

Patiseti Fakaangaanga 'a e Pule'angá ki he 2018/19

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mālō 'Eiki Sea pea 'oku 'i ai e fakatapu atu ki he Feitu'u na. Fakatapu ki he 'Eiki Palēmia mo e kau Minisitā 'o e Kapinetí. Tapu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga Hou'eiki Nōpele 'o e fonua. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí. Fakatapu mavahe ki he kakai kotoa 'o e fonuá 'oku mou me'a mai he ngalu'eá. Kae 'atā ki he motu'a ni ke fai atu ha fakama'ala'ala felāve'i pea mo e Patiseti Fakaangaanga 'a e Pule'angá ki he 2018/19.

'Eiki Sea 'oku ou toumu'a tuku ha fakamālō ki he Tu'i 'o e Langi 'i he'ene fakalaumālie e Feitu'u na pea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale ni pea tau lavengamonū ai he 'aho faka'ofa'ofa ko eni. Pea ko u fakamālō atu ki he faingamālie kuo 'omi ma'á e motu'a ni ke fakahoko atu 'a e Fakamatala Patiseti Fakaangaangá ki he Ta'u Fakapa'anga 2018/19. 'A ia kuo tali 'e he Kapinetí 'o fakatatau ki he laó kupu 7 'o e Lao ki he Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'angá. Ne kouna ai e lakanga Minisitā Pa'anga ke ne fakahoko 'a e me'a lalahi 'e tolu.

'Uluaki, teuteu'i mo fakahū atu ki he Kapinetí 'a e Fakamatala Patiseti pea mo e fakafuofua ki he pa'anga hū mai ki he ta'u fakapa'anga ka hokó fakataha mo e Fakamatala Patiseti mo e fakafuofua ki he ngaahi fakamolé.

Ua, teuteu'i 'a e Patiseti 'Esitimetí 'o fakatatau pea mo e Patiseti na'e tali mei he Kapineti. Ko e talateu ia ki he Fale Alea 'o Tongá ki he ta'u fakapa'anga ka hokó.

Tolu, fakahoko atu 'a e Patiseti 'Esitimetí ki he ta'u fakapa'anga ka hokó, ki ho Fale 'eiki 'Eiki Sea.

Siate folau Patiseti 18/19 ke langa fakaakeake ki ha tu'unga 'oku malu ange

Ko e siate folau ki he Patiseti 'o e Ta'u Fakapa'anga 2018/19. Hangē ko e me'a kuo ke 'osi mea'í Sea, ko e ta'u fakapa'anga lolotongá, 2017/18 'e toki 'osi ia ki he 'aho 30 'o Sune 'o e māhina ní. Ka ko e ta'u ko ení na'e tōfanga ai 'a e fonuá 'i ha faingata'a fakaenatula 'a ia ko e saikolone fakatalopiki ko ia ko *Gita*. 'A ia na'e tō mai 'i he po'uli 'o e Mōnite 'aho 12 mo e hengihengi Tūsiti 'aho 13 'o Fepueli 2018. Pea ne uēsia lahi 'a e fonua tautautēfito ki Tongatapu ni pea mo 'Eua, faka'ekonōmika, fakasōsiale, faka'atamai mo fakalaumālie foki.

Pea 'i he palopalema ko iá, na'e makatu'unga ai 'a e fakakaukau 'a e Pule'angá ke fokotu'u 'a e siate folau ke ne tākiekina e ngaahi fokotu'utu'u faka-patiseti ki he fonuá ki he Ta'u Fakapa'anga 2018/19 'a ia 'oku fakalea 'o pehē, "Ke tau langa fakaakeake ki ha tu'unga 'oku malu ange." Tau

langa fakaakeake ki ha tu'unga 'oku malu ange. 'Eiki Sea, ko e siate folau fakapatiseti ē 'o e 2018/19 kuo fokotu'u. Pea 'oku kei malumalu pē 'i he'eta motó, 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a. Pea ko e faka'amu ia 'a e Pule'angá, ke humaki mu'a ke loloto ki he'etau fakakaukaú mo hotau ngaahi lotó 'a e polokalama fakaakeake ki he fonuá. Ko 'etau taumu'á ke to e malu ange, to e lelei ange mo mālohi ange pea ke ne matu'uaki 'a e ha'aha'a 'o e ngaahi fakatamaki fakaenatula 'o e kaha'ú. Pea ko 'etau tu'unga mateuteú ke to e lelei ange pea ke tu'uloa foki. Ko ia ko e polokalama fakapatiseti fakapa'anga fakata'u tolú, 2018 ki he 2021 pea pehē ki he 'asenita ngāue 'a e Pule'angá ki he 2018-2021 'oku fa'u kotoa 'aki 'a e siate folau ko e fakaakeake 'i he tu'unga 'oku malu ange. Pea kei tō loto pē he malumalu 'o e fa'unga palani langa fakalalakaka 'a Tonga kuo 'osi fokotu'ú, pē ko e *TSDF II*.

<001>

Taimi: 1530-1535

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea 'oku hā he tākafi 'o e pepa Fakamatala Patiseti 2018/19 'a e tau fānau timi Mate Ma'a Tonga. Ko e fakakaukaú ke tau tali mu'a 'a e laumālie lelei ko iá na'e ma'u he'etau fānau Mate Ma'a Tongá ke tau tuiaki kimu'a neongo e faingata'a 'o e hala fononga. Hangē ko e 'ikai ha'atau pa'anga totonu ka ko e pa'anga tokoni pē hotau ngaahi hoa ngāue mei muli ke fai 'aki 'a e langa fakaakeake 'o e fonuá hili 'a e Saikolone ko *Gita* ki ha tu'unga 'oku to e malu ange ai 'a e fonuá 'i he kaha'u 'aki ha laumālie lelei, ngāue fakataha, uouongataha mo fētokoni'aki hangē ko ia ne fakahoko hetau fānau Mate Ma'a Tongá pea uho 'aki 'a e fakakaukau tēfito mei he Saame 46 'a ia na'e tō folofola ki ai 'a 'Ene 'Afiō hili 'a e afā saikoloné. Ko e hūfanga e 'Otua kiate kitautolu mo ha mālohi ko e tokoni 'i ha mamahi matū'aki ofi. 'Io ko Sīhova Sāpaoti 'oku 'iate kitaua ko e 'Otua 'a Sēkope ko hota mo'unga. 'Eiki Sea ka tau 'ūkuma'aki 'a e akonaki ko eni 'etau ngāue te tau ikuna pea lava ai ke tau fakahoko ha fakaakeake ki ha tu'unga 'oku mālohi mo malu ange.

Tu'unga faka'ekonōmika 'a e fonuá pea mo hono ngaahi pole

'Eiki Sea na'e hoko 'a e saikolone ko *Gita* ke ne uēsia 'a e fonuá tautautēfito ki he sekitoa ngōue, toutai, ngaahi fale nofo'anga, ngaahi 'ofisi, sekitoa ki he 'uhila, fētū'uaki mo e ngaahi pisinisi. Pea 'oku fakafuofua 'e tuai ange 'a e tupu faka'ekonōmika ki he ta'u fakapa'anga lolotonga 2017/18 'aki 'a e pēseti 'e 1.1 'o ma'ulalo ange ia 'i he 'uluaki fakafuofua kimu'á te'eki ai ke hoko 'a e afā ko e pēseti 'e tolu. Pea 'oku to e ma'ulalo ange ia he 'avalisi ko e pēseti 'e 3.4 he ta'u 'e tolu kuo hili. Ka 'i he taimi tatau 'Eiki Sea na'e longomo'ui mai pē kimu'a 'i he afā 'a e sekitoa ngōue, sekitoa ki he ngāue langa, talafi pa'anga mei muli pea mo e folau 'eve'eva 'i hono pukepuke 'etau tu'unga faka'ekonōmika 'i ha tu'unga lelei. Pea 'oku 'i ai 'a e tui te nau kei malava pē ke teke'i vave ki 'olunga 'a e tu'unga faka'ekonōmiká fakataha mo e tokoni mei he ngaahi ngāue 'oku fakahoko fakavavevave ki he fakaakeaké mo ia 'e toki fakahoko 'i he kaha'u ofi mai.

'Eiki Sea neongo 'a e tō 'a e taufa ka na'e malava ke hoko 'a e longomo'ui mai 'a e ngaahi sekitoa ne u lave ki ai 'i 'olunga ke ne pukepuke 'etau 'ekonōmika. 'Oku kei hoko pē 'a e sekitoa ngōue ko e ma'u'anga mo'ui 'a e tokolahi 'i Tonga ni 'o matū'aki tokoni lahi eni ki he ngaahi ngāue faka'ekonōmika fakalotofonuá he ngaahi ta'u lahi.

Na'e fe'unga mo e tupu pēseti 'e 13.5 'a e *GDP* 'i he 2016/17 pea na'e fakafuofua ke to e hake 'aki 'a e pēseti 'e 1.3 fakahoa ki he poini 'e tolu 'a e pēseti 'i he 2015/16. 'Oku tupu eni mei he ola lelei 'a e fakaakeake mei he la'ala'ā na'e hoko he 2014/15 pea pehē ki he ola lelei 'o e fua 'o e hina, ngaahi 'akau foha lolotonga 'a e ta'u. 'A ia ko e ongo koloa tēfito eni 'oku hū atu ki tu'apule'anga mei he ngōue.

'Oku kau foki pea mo e vesitāpolo mo e fua'i'akau he tokoni ki he'etau ngaahi koloa pē fua e ngōue 'oku hū atu ki tu'apule'anga. 'I he ta'u fakapa'anga lolotonga na'e malava 'e he fonua ke hū atu 'a e ngōue hina, ngaahi ngōue foha mo e kava kae hili ange 'a e maumau 'a e saikolone ko *Gita* fakafuofua 'i ha tupu ko e poini 'e ono 'o e pēseti 'i he ta'u fakapa'anga 2017/18. Ka 'oku 'amanaki 'e kake hake makatu'unga mei he ngaahi polokalama fakaakeake 'i he 2018/19 pea 'oku 'amanaki ke to e tupu fakautuutu aipē ki he pēseti 'e tolu he ngaahi ta'u ka hoko.

Sekitoa Langa

'Oku tākiekina 'e he sekitoa langa 'a e tupu 'o e ngaahi sekitoa kotoa 'a e fonua. 'A ia na'e fe'unga 'ene tupu e sekitoa ...

<002>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko eni pea mo e pēseti 'e 9.5 'o e koloa, 'o e *GDP* 'i he 2016/2017, 'oku vave ange ia he tupu pēseti 'e 9 'i he ta'u kimu'a. Ka ko e kake ko eni 'i he 2016/2017 ne tokonia he ngaahi ngāue langa 'e ni'ihī ne toloi mai mei he ngaahi ta'u kimu'a. Lolotonga e 2017/2018 ne 'i ai e ngaahi *project* ne kakato kau ki ai e fakafo'ou e uafu fakalotofonua ne toki fakahuafa ko Taufā'ahau Tupu IV. Langa 'o e fale faka-Pule'anga ko ia ko e *St George* pea mo e *project* ki hono to e langa hake 'o Ha'apai. 'Oku kei fai poupoua foki he ngaahi pangikē 'a hono fakapa'anga 'o e ngaahi langa taautaha. Pea taimi tatau 'oku fakahoko 'a e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'i he māketi fakapa'anga 'a e Pangikē Pule ke ne mata'ofi ha hoko ha palopalema lahi ki he ngaahi nō mei he pangikē. 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e tokoni mei he talafi pa'anga mei muli ki he tu'unga faka'ekonōmika e fonua. Fakafuofua ko e pēseti 'e tolungofulu e *GDP* ko e pa'anga 'oku talafi mai mei muli 'i he ta'u fakapa'anga 'o e 2016/2017.

Kaka ki 'olunga e talafi pa'anga mei muli he 2016/17 & 2018

Fakatatau ki he Pangikē Pule Fakafonua 'a Tonga ne kake hake e lahi 'o e talafi pa'anga mei muli 'aki 'a e pēseti 'e 10.9 'o a'u ia ki he pa'anga 'e 284.2 miliona 'i he ta'u 2016/2017. Pea kuo a'u eni ki he pa'anga 'e 332.5 miliona 'i he māhina 'e 12 pē ta'u 'e taha 'o ngata mai ki Fepueli 2018. 'A ia ko e faka'avalisi ko e pa'anga 'e 27.7 miliona ki he māhina.

Sea pea 'oku 'i ai 'a e fakamālō ki he'etau kāinga ko ia mei muli pea mo e polokalama ko eni he ō ngāue ki muli 'i he, 'i 'Aositelēlia mo Nu'usila he tokoni mai he tafa'aki ko eni e talafi pa'anga 'o tu'unga lelei ai 'a e talafi pa'anga pea mei muli.

Tupu e ngāue sekitoa fakatakimamata

Ko e tupu ko ia ‘a e tokoni ‘o e kau folau’eva mai ki Tonga ni ‘oku tokoni lahi ke hākēaki’i hake ‘a e tu’unga faka’ekonōmika e fonua ‘i he tafa’aki kehekehe kau ai ‘a e sekitoa ‘o e ngaahi hōtele, ngaahi fale nofo totongi, ngaahi falekai, ngāue fakamea’a pea pehē ki he ngaahi sēvesi kehe. Ko e ngaahi fakamatala ‘oku ala ma’u ‘oku hā mei ai ‘a e to e tokolahi ange ‘a e kau folau’eva ne nau tū’uta mai ki he fonua ‘aki ‘a e pēseti ‘e 16.4 he 2016/2017. ‘Oku fenāpasi pe eni ‘i he pa’anga hū mai he folau’eva ‘i he ta’u tatau. ‘Oku mahu’inga foki ke tau fakatokanga’i ange ‘a e toe lahi ange ‘a e ngaahi.

Longomo’ui sekitoa ngaahi ngāue fakapangike

Na’e longomo’ui foki ‘a e ngāue ‘i he ngaahi pangikē. ‘A ia ‘oku tokoni ki he tupulaki ‘a e sekitoa e ngaahi ngāue fakapangikē. Ko e ta’u 2017/2018 ne fakafuofua ‘e nofo pē ‘i he pēseti ‘e nima makatu’unga he uēsia mei he Saikolone Fakatalopiki ko *Gita*. Tupu he uēsia mei he saikolone na’e ngāue ai ‘a e ngaahi pangikē ‘o fakaivia ‘a e ngaahi nō ke to e longomo’ui ange e ngaahi sekitoa hangē ko e langa mo e ngoue mo e toutai mo e ngaahi pisinisi iiki.

Tu’unga totongi koloa

‘I he’ene a’u mai ki Sanuali ‘o e ta’u ni na’e fe’unga mo e pēseti ‘e ono ‘a e tu’unga totongi koloa ‘a ia ‘oku ma’ulalo ange eni ‘i hono fakahoa ki he tu’unga ma’olunga na’e ‘i ai he 2016/2017. Na’e fakatefīto eni ki he, mei he hiki pēseti ‘e 8.2 ‘i he totongi ‘o e ngaahi koloa hū mai mei muli ‘o ne tokoni ‘aki e pēseti ‘e 4.7 ki he tupu ki he totongi fakalukufua e koloa. Na’e hokohoko atu pē ‘a hono fakatupunga ‘e he hikihiki totongi e koloa me’akai, tapaka pea mo e lolo ki hono hiki’i hake ‘a e totongi fakatau ‘a e koloa hū mai mei muli. Ko e totongi e koloa me’akai hū mai mei muli ‘oku lahi taha ‘ene hiki ‘a ia na’e hiki ‘aki e pēseti ‘e 9.6. ‘O ne tokoni ‘aki ‘a e pōini ‘e 2.8 ke hikihiki e totongi fakalukufua e koloa. Na’e ‘i ai pē ‘a e tailiili ‘e fakatupunga ‘e he Saikolone *Gita* ha fa’ahinga fetō’aki ‘a e tu’unga totongi koloa ka ‘oku ‘i ai pē ‘amanaki ‘e ‘i ha tu’unga lelei pē ‘a e hikihiki e totongi koloa neongo ‘a e hangē ‘oku ma’ali mai ha ngaahi ...

<009>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...faka’ilonga ki ha hikihiki ‘o e totongi fakamāmani lahi ‘o e lolo.

Tupu faka’ekonomika fakamāmani lahi

Mei māmani lahi ‘oku tokoni ‘aupito ‘a e fakalalakaka ko ia ‘i he fēfakatau’aki ke ne ‘ohake ‘a e tupu ‘o e tu’unga faka’ekonōmika fakamāmani lahi talu mei he ‘ene māpuna hake ‘i he kongā loto ‘o e 2016 pea ‘e malava ke tupulaki ai pē ki he ta’u ‘e ua ka hoko mai. ‘Oku fakafuofua ‘e he *IMF* ‘e tupu pēseti ‘e 3.8 ‘a e tupu fakamāmani lahi ki he ta’u 2017 ‘a ia ‘oku vave ko e vave taha ‘eni mei he talu mei he 2011. Pea ‘oku ‘amanaki ke to e hiki hake pēseti ‘e 3.9 he ta’u 2018 pea mo e 2019.

Neongo ‘a e lelei ‘a e fakaufofua ki he kaha’u felāve’i mo e fēfakatau’aki fakamāmani lahi ‘oku kei ‘i ai pē ‘a e ngaahi fonua ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ola lelei ‘enau tupu faka’ekonōmika ki he ngaahi ta’u ka hoko mai. ‘A ia ‘e fiema’u ai ‘e he ngaahi fonua ni fakaakeake ‘enau tupu faka’ekonōmika ‘i ha vaha’a taimi lōloa, ‘o hangē ko eni. ‘Uluaki to e fakalelei’i ange ‘a e anga ‘a e fakamole ‘a e Pule’anga mo e ngaahi langa lalahi. Ua to e fakaloloto ange ‘a e vā fefakatau ‘aki mo fai tokonia ange ‘a e ngaahi ngāue felāve’i mo e fēfakatau’aki. Tolu fakahoko ‘a e ngaahi fakalelei ke ne faka’ai’ai ‘a e fē’au’auhi. Fā, fakalalakaka’i ange ‘a e tu’unga ‘o e mo’ui.

Tupu faka’ekonomika e Pasifiki

Ko e fakafuofua ki he tu’u faka’ekonōmika ‘o e ngaahi ‘otu motu ‘o e Pasifiki mo e ngaahi fonua iiki ange, ‘e tupulaki ai pē ki ‘olunga mei he pēseti ‘e 3.1 he 2016 ki he pēseti ‘e 3.7 ki he 2017, pea a’u ia ki he pēseti ‘e 4.4 ki he 2018. ‘Oku felāve’i eni mo e fakafuofua ki Papua Niukini ko e ‘ekonōmika taha ia ‘i he ‘otu motu Pasifiki. Ko e vakai ki he ngaahi fonua iiki ange ‘i he Pasifiki ‘oku tuifio pē ‘a e ngaahi ola. ‘Oku fakatokanga’i foki ‘e ala holo hifo mo e fakafuofua ki he tupu faka’ekonōmika he 2018 makatu’unga ‘i he ngaahi uēsia mei he saikolone ko *Gita*, ‘i Fepueli 2018 ki ha kongā ‘o e ngaahi ‘otu motu ‘o e Pasifiki kau ai kau atu ki ai mo Nu’usila. ‘I he ‘ene tu’u pehē leva ‘oku mahu’inga ‘aupito pē ‘a e malu faka’ekonōmika ‘i he ngaahi fonua ‘o e Pasifiki pea ‘e malava ke tokonia ‘aki ha langa ‘a e ngaahi sino’i pa’anga pē fakalelei’i ange ‘a e polokalama fēfolau’aki fakataimi he Pasifiki.

Ngaahi uesia fakamāmani lahi ‘ekonomika e fonua

‘Eiki Sea ‘oku māhino pē ‘a e tu’unga ko eni ka ‘i he taimi tatau ‘oku mahu’inga pē foki ke fakatokanga’i ‘a e ngaahi pole kehekehe ‘e ala malava ke ne fakafe’ātungia’i ‘a e anga ‘o e vakai faka’ekonōmika ki he fonua. ‘Oku kau heni ‘a e ngaahi uēsia mei he tupu faka’ekonōmika fakamāmani lahi ‘a ia ‘e malava ke ne holoki ‘a e tu’unga faka’ekonōmika fakalotofonua, ‘o fou mai ‘i he talafi pa’anga mei tu’apule’anga, ngaahi tokoni mo e me’a fakatakimamata.

Ko e uēsia pē palopalema fakalotofonua te ne malava ke ne uēsia ‘etau tu’unga fakapa’anga, ‘oku kau heni ‘a e ngaahi fakamole ki he vāhenga ‘a e ka u ngāue fakapule’anga, pea pehē ki he ngaahi fakamole ki hano fakaakeake ‘o e fonua ‘o ka faifai angé pea ‘ikai fe’unga ‘a e tokoni mei tu’apule’anga. Pea ka faifai ‘o to e toloi atu ‘a e ngaahi ngāue ki he ngaahi *project* langa kuo ‘osi hono palani’i, pea malava leva ha to e vakai’i ‘a e anga ‘o ‘etau tu’unga ki he kaha’u.

Ngaahi kaveinga ngāue fakamu’omu’a he Patiseti 2018/2019

Ngaahi kaveinga ngāue ‘oku fakamu’omu’a ‘i he patiseti ‘a e Pule’anga, ‘i he 2018/19. ‘Eiki Sea, hangē ko ia kuo fai ki ai ‘a e lave ‘i ‘olunga ko e tēfito ‘o e siate folau ko e Patiseti, ko e fakaakeake ‘i he hili ‘a e saikolone ko *Gita*. Pea ‘i he taimi tatau ‘oku kei hokohoko atu pē ‘a e ngaahi ngāue kehekehe kuo kamata mai mei he ngaahi ta’u kuo hili ‘o fakataumu’a ki hono mā’usia ‘a e ngaahi kaveinga ngāue ‘o e palani fakalalakaka fonua, *TSDf 2*.

Palani fakaakeake mei he afā ko *Gita*

Ko e ngaahi kaveinga ngāue lalahi eni, Palani Fakaakeake mei he Saikolone Fakatalopiki ko *Gita*. ‘Uluaki, ‘oku fakafuofua ke ngāue‘aki ‘a e pa’anga ‘e teau mā fitu poini ‘e ua miliona (107.2) ki hono fakaakeake ‘a e fonua mei he maumau ko eni ne tau fetaulaki mo ia he matangi ko eni. Pea ‘oku vahevahe eni ki he ta’u ‘e tolu ka hoko mai ko e pa’anga ‘e nimangeau ‘e nimahiva poini ‘e nimaono miliona (59.56) ki he ta’u fakapa’anga 2018/19 ...

<005>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e pa’anga ‘e 33.88 miliona ki he Ta’u Fakapa’anga 2019/2020 pea ko e pa’anga ‘e 13.88 miliona leva ki he ta’u fakapa’anga 2020/2021.

Ko e fakafuofua ki he maumau e Saikolone ko *Gita* na’e fe’unga ia mo e pa’anga ‘e 328.8 miliona ka ‘e ‘ikai foki te tau hanga ‘o feinga ke ma’u ‘a e pa’anga ko ia ko e kongā pē ‘oku tau tokoni ai ki ai.

Mapule’i e ngaahi me’a faka‘ekonomika

Ke ma’uma’uluta ‘a e faka’ekonōmika, ‘a e faka’ekonōmika mo hono leva’i ‘a e ngaahi me’a fakapa’anga, tali mo fakafaingofua’i hono fakapa’anga ha tōnounou he Patiseti Ngāue ‘a e Pule’anga mei he pa’anga talifaki ke tokoni ki he fakaakeake. Tolu, tu’uma’u pē fakamole ki he vāhenga ‘o e kau ngāue ‘o ‘ikai ke to e laka hake ‘i he pēseti ‘e 53 ‘o e pa’anga hū mai fakalotofonua. Ko e Ta’u Fakapa’anga lolotonga ta’u 2017/2018 ‘oku fe’unga ia mo e pēseti ‘e 53.6 ‘o e pa’anga hū mai fakalotofonua. Ka ko e fakakaukau ke nofo pē ‘a e pēseti ‘e 53. Poini fā hokohoko atu hono tauhi ke ma’ulalo pē ‘a e mo’ua ki tu’apule’anga ‘i he pēseti ‘e 50 e *GDP*. Pea ke fakangatangata ‘a e nō mei tu’apule’anga ki he ngaahi nō pē ‘oku tupu ma’ulalo. Pea ‘ikai ha to e nō fo’ou fakalotofonua tukukehe pē ‘a e pōnite faka-Pule’anga. Nima, ke to e tauhi ke to e lelei ange ‘a e pa’anga hū mai tākaki fakalotofonua ke laka ‘i he pēseti ‘e 22 ‘o e *GDP*.

Fakalalakalaka Fakasosiale

Fakalalakalaka fakasōsiale, tu’unga mo’ui lelei mo e mahu’inga ‘o e ako.

Poini ono, kei tu’u ma’u pē ‘a e Potungāue Ako ‘i hono ma’u ‘a e kongā lahi taha ‘o e Patiseti ‘a e Pule’anga pea to e hiki mo e tokoni ki he ngaahi ako’anga ‘ikai faka-Pule’anga ‘aki ‘a e pa’anga ‘e fitu miliona. Poini hono fitu, ke kei tu’uma’u ‘a e Potungāue Mo’ui he fika ua ‘i hono ma’u e kongā lahi ‘o e Patiseti ‘a e Pule’anga. Ko e Potungāue foki ko eni ‘oku ne tokanga’i ‘a e ngaahi mahaki ‘ikai pipihi, mahaki pipihi mo e polokalama kau kotoa ke ‘oua na’a li’ekina ha taha. Poini hono valu, ke to e lelei ange hono tokangaekina ‘a e ngaahi palopalema fakasōsiale hangē ko e kava mālohi mo e faito’o konatapu ‘aki ‘a e to e lahi ange ‘a e fengāue’aki vāofi he vā ‘o e ngaahi sino ta’efaka-Pule’anga mo e ngaahi siasi mo e komiunitī pea mo e Potungāue, Potungāue Polisi, Potungāue Tamate Afi, Potungāue Fakamaau’anga mo e Pilīsone mo e Potungāue Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, Potungāue Kasitomu mo e Tānaki Pa’anga. ‘E hokohoko atu pē Sea ‘a e ngāue ‘a e Pule’anga ke fakahoko kotoa ‘a e ngaahi palani ngāue mo e ngaahi polokalama ne kamata’i mei he Ta’u Faka-Pa’anga 2017/2018.

Sekitoa taautaha

Me'a felāve'i mei he sekitoa taautaha ki he fakalalakaka, ngoue, toutai, ngāue mo e takimamata, fakalalakaka mo fakahoko 'a e ngaahi palani ngāue, ngaahi tu'utu'uni mo e ngaahi fokotu'utu'ngāue ke fo'u 'aki ha 'ātakai 'oku faingofua, lele lelei mo faka'ai'ai 'a e fefakatau'aki he ngaahi sekitoa taautaha tautautefito ki he *informal*, tatau 'a e *informal sector* mo e *formal sector*. 'Oku to e faka'ai'ai mo fakatokolahi ke langa hake mo e fakalalakaka 'a e kau ngoue, kau toutai, takimamata mo e ngaahi sēvesi 'a e ngaahi pisinisi 'oku fakalele he kakai 'o e fonua.

Founga ke matu'uaki e feliuliaki e 'ea

Founga ke matu'uaki 'a e feliuliaki 'o e 'ea pea mo e ma'u'anga ivi 'oku ma'u mo to e fakafou'ou mei he, mei natula. Poini hono 10, ko hono fakalelei he 'invesimeni pea mo hono tokanga'i 'o e ngaahi langa lalahi 'a e Pule'anga hangē ko e fefononga'aki, langa mo e ngaahi, langa mo e ngāue kehe 'a e Pule'anga, 'uhila mo e vai. Poini hono 11, fakakau 'a e malu ki he ngaahi ngāue 'a e Pule'anga pea mo e ngaahi ngāue 'oku kau ai 'a e ivi mei he la'ā mo e matangi. Tauhi 'a e vā ...

<009>

Taimi: 1550-1555

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... fengāue'aki mo e ngaahi fonuá, tokoni he'enua ngaahi polokalama ki he kaha'ú. Poini hono 12, ke hokohoko atu pea mo to e lelei ange 'a e tauhi e vā fengāue'aki pea mo e ngaahi fonua tokoni ki he fakalalakaká ke toe lelei ange 'a e ngaahi polokalama tokoní.

Fakapa'anga ngaahi taumu'a ngāue Patiseti 2018/2019

Ko hono fakapa'anga 'o e ngaahi taumu'a ngāue 'o e Patiseti 'a e Pule'anga, 2018/19. 'Eiki Sea, 'oku kei tu'u pē foki 'a e fokotu'utu'ngāue fakapa'anga 'a e Pule'angá, 'o fakataumu'a ke pukepuke ke malu 'a e tu'unga fakapa'anga 'a e fonuá, ke ne matu'uaki 'a e ngaahi feliuliaki tamaki 'i he tu'unga faka'ekonōmika, fakalotofonua, fakafeitu'u, mo fakamāmani lahi. Pea mo tauhi e ngaahi fiema'u 'oku fakatēfīto ai 'a e foaki mai 'a e pa'anga tokoni ki he Patiseti, hangē ko e *Budget Support*, pea pehē ki he ngaahi fiema'u 'a e ngaahi hoa ngāue, *donor partners*, felāve'i mo e ngaahi pa'anga tokoni ke fakaakeake 'o e fonuá hili 'a e saikolone kio *Gita*.

Patiseti fakakatoa e Pule'anga ki he 2018/2019

'Oku fe'unga fakakātoa 'a e Patiseti, Pa'anga Ngāue 'a e Pule'angá ki he 2018/19, mo e pa'anga e 659.3 miliona. Kātaki pē, Sea. Fe'unga fakakātoa 'a e Patiseti Pa'anga Ngāue 'a e Pule'angá ki he 2018/19, mo e pa'anga e 659.3 miliona. 'A ia ko e pa'anga *cash* 'oku fe'unga mo e 476.8 miliona, pea mo e tokoni koloa, pē ko e *in kind*, fe'unga mo e 182.5 miliona. 'I he Patiseti Ngāue, *cash*, ko eni he 476.8 miliona, 'oku fakapa'anga ia mei he ngaahi hoa ngāue mei mulí, *donor partners*, ko e pa'anga 'e 110.8 miliona. Pea pa'anga 'e 295.6 miliona mei he Pule'angá, pa'anga e 43.5 miliona, ko e pa'anga tokoni ki he Patiseti, *Budget Support*, pea ko e pa'anga ngāue pē, 'a

e pa'anga ngāue 'a e Pule'angá, ko e .9 miliona. Pōnite, pa'anga e 15.2 miliona, pea mo e pa'anga e 10.8 miliona na'e fakapa'anga ia mei he pa'anga talifaki 'a e Pule'anga.

Ko e Patiseti Fakalalakaká, 'oku fe'unga pea mo e pa'anga e 293.3 miliona. 'A ia ko e pa'anga e 110.8 miliona, ko e tokoni pa'anga, pea ko e tokoni koloa ko e pa'anga e 182.5 miliona.

Tu'unga mo'ua nō 'o e Pule'angá

Tu'unga mo'ua nō 'o e Pule'angá. 'Eiki Sea, 'oku māhino 'a e tu'u lavea ngofua 'a e tu'unga mo'ua 'a e Pule'angá, mei he ngaahi nō mei tu'apule'angá. Pea 'oku mahu'inga ke fai ha tokanga ki hono ngaahi olá. Ko e konga lahi 'o e ngaahi mo'ua faka-Pule'angá, 'oku 'ikai ko e nō fakalotofonua, ka ko e mo'ua ki tu'apule'anga. Pea 'oku māhino 'e uēsia 'a e fonua 'i he'ene tu'u ki he kaha'ú, 'o ka fēliuliuaki 'a e tu'unga fētongi pa'angá, 'o tamaki ki Tonga, tautautēfito ki he ngaahi nō fakavaha'apule'anga, 'a ia 'oku totongi he pa'anga 'Amelika. He taimi ni, 'e pa'anga 'e 1 'Amelika, 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 2.50 tupu mahalo 'i Tonga ni. 'A ia ka totongi ha mo'ua pa'anga 'e 1, te tau totongi'aki ha pa'anga 'e 2.5. 'A ia ko e feliuliuaki ko ia 'a e pa'angá, ka hokohoko atu, te tau fakatokanga'i pē me'a ko iá.

Ko e tefito'i kaveinga 'a e Pule'angá 'i he tafa'aki ko ení, ko e feinga ke fakasi'isi'i 'a e nō ki ha tu'unga 'oku malava ke matauhi, pē totongi fakafoki. Pea ka 'i ai ha to e nō fo'ou, kuo pau ke fakataumu'a ki ha ngaahi ngāue te ne fakaivia 'a e ngaahi taumu'a ngāue lalahi 'a e Pule'angá, pea mo ha totongi tupu ma'ulalo foki. Ko e nō ki he ngaahi ngāue lalahi, 'oku kaunga totonu ki he fakalalakaká 'a e ngāue, hangē ko e fēpuna'aki vakapuná, 'o fakafou mai he *project* fakalalakaka 'o e sekitoa ...

<006>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Pa'anga: Fēfononga'aki fakataha mo e silini na'e nō atu ki he kautaha mala'e vakapuna, ki he *TAL*. Na'e 'i ai mo e nō 'i ha totongi tupu ma'ama'a mei he polokalama *Pacific Disasters Resilience* 'a e Pasifiki, mei he *ADP* 'a ia 'oku ne fai tokonia 'a e ngaahi ngāue ki hono tokanga'i 'o e fakatamaki ki he *Disaster Risk Management* pea mo e fokotu'u ha tokoni pa'anga ki he ngaahi taimi fakatu'upakē pehé ni ke tokoni fakavavevave pea mo ha ngaahi polokalama langa fakaakeake.

Founga ke fakasi'isi'i'aki ngaahi fakamole Pule'anga he'ene ngaahi nō

'Oku feinga foki 'a e Pule'anga ha founga ke fakasi'isi'i'aki 'a e fakamole ki he'ene ngaahi nō, pea kuo fokotu'u ha tu'utu'uni, ki hono pule'i 'o e ngaahi nō ko e konga pē ia 'o e Tu'utu'uni faka-Patiseti. 'Oku fai tokonia eni he ngāue 'a e kautaha fakavahapule'anga ko ia ko e *IMF* na'e fakahoko 'i Tīsema, 2017. Koe'uhi ko e tu'u lavea ngofua 'a e fonua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula, na'e makatu'unga ai 'a e hiki hake 'a Tonga 'o kau he fa'ahinga 'o e ngaahi fonua 'oku ma'olunga 'enau tu'u lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki 'o e lahi 'o e nō. 'A ia ko e ola leva 'o e ngāue ko eni, na'e to e foki kotoa pē 'a e pēseti 'e 50 'o e pa'anga tokoni na'e 'ai ke totongi fakafoki 'aki 'a e ngaahi nō mo e tokoni 'o hoko ko e tokoni 'ata'atā pē pe *full grant*, 'o 'ikai ke to e totongi fakafoki ha pa'anga kae pēseti 'e 100. Ko e 'uhinga eni, koe'uhí ko 'etau

tu'unga ko ia te tau lavea ngofua ki he ngaahi fakatamaki fakaenatula 'o tau fika ua ai 'i māmani. Na'e fai 'a e ngaahi alealea ko e ngaahi alealea 'e ni'ihi na'e fai pe kimu'a he ngaahi ta'u ko ē ki, na'a kuo taimi ke to e fakafoki pe 'a Tonga ni 'o *full grant* 'oua 'e to e 'omai 'a e tokoni, pea tau totongi fakafoki e pēseti 'e 50, kae *grant* pē 'a e pēseti 'e 50. Pea faifai 'a e talanoa 'o a'u mai ki Sanuali 'o e ta'u ni, na'e a'u mai pē kimu'a 'a e *IMF* 'o fai 'enau fo'i *review* pea nau o 'o talamai kuo sai 'e hiki hake kitautolu 'o *full grant*. Pea ko e ngaahi me'a ia 'e fai ko ē 'e he ngaahi pangikē hangē ko e *World Bank, ADB* pea mo e *IMF* mo e ngaahi tokoni mai mei muli koe'uhí ko 'etau lavea ngofua 'i he ngaahi fakatamaki fakaenatula.

Lahi nō fakalotofonua mo e nō mei muli

Ko e fakakātoa 'o e ngaahi mo'ua nō 'i he'ene a'u mai ki Sune 2018, 'oku fe'unga ia mo e pa'anga 'e 467.1 miliona pē ko e pēseti ia 'e 47 'o e *GDP*. Ko e hiki 'aki eni 'a e pēseti 'e 3.6 mei Sune 2017. Na'e makatu'unga eni mei he hiki ko ia 'a e nō mei tu'apule'anga, 'i he tokoni faka-Patiseti *Budget Support*, pea pehē ki he hiki hake 'i he nō fakalotofonua, tupu mei hono tu'uaki 'o e pōnite 'i Tisema 2017 pea a'u ai 'a 'etau mo'ua fakalotofonua ki he pa'anga 'e 57.4 miliona. Ko e nō mei tu'apule'anga 'i he'etau a'u mai ko ē ki Sune 2018, fakafuofua ki he pa'anga 'e 409.8 miliona pē ko e pēseti 'e 41 ia 'o e *GDP*. 'A ia 'oku ofi 'i he vahe tolu 'e taha ko e mo'ua ki he pangikē pē 'e taha mei he fonua 'e taha, 'a e fo'i kātoa 'a ia ko e vahe tolu ia 'e taha 'o e pa'anga 'o e nō ko ia mei tu'apule'anga 'oku tau nō pē mei he fonua 'e taha mo e pangikē ai 'e taha, pea 'oku totongi fakafoki pa'anga 'Amelika. Ko e nō fakalotofonua na'e fe'unga ia mo e pa'anga 'e 57.4 miliona pē ko e pēseti 'e 6 'o e *GDP* 'a ia ko e kotoa ia e pōnite 'a e Pule'anga.

Te'eki ke u faka'osi atu 'eku aofangatuku atu 'eku ki'i fakama'ala'ala te u faka'amu pē ke tau foki mu'a ke fakama'ala'ala ke to e fakamanatu pē Sea 'a e hala fononga na'e fou mai ai 'a e teuteu 'o e Patiseti mei he Pule'anga ki ho Fale 'eiki Sea. 'I he ta'u kotoa pē 'o e fa'u Patiseti, ko e me'a mahu'inga taha ia ki he Pule'anga ...

<008>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Minisitā Pa'anga: Pē ko ha to e Pule'anga pē he ko hono fakafuofua ia ke hoko 'a e ngaahi faka'amu mo e tui mo e ngaahi kaveinga ngāue ke meimei mo'oni, 'esitimeti pē ko hono *quantify* hifo e fakakaukau ki ha ngaahi mata'ifika, ko e me'a ia 'oku ui ai 'a e patiseti ko e *statement of quantifiable amount*. Pea ko ia ai, me'a mahu'inga ia ki he Pule'anga pea ko e *process* na'e fou mai ai 'a e patiseti 'e he Pule'anga, 'uluaki na'e hanga 'e he Kapineti 'o fokotu'u 'enau ngaahi taumu'a pē *priorities* 'enau ngaahi fakamamafa 'oku nau tui ki ai. Pea na'e 'ave ia ki he Fale Pa'anga ke nau vakai ki ai mo sio ki he fakalukufua ki he lepa pa'anga he 'oku malava pē 'oku to e 'i ai ha'anau lau ki ai.

'Eiki Sea: 'Eiki Minisitā 'oku toe pē ho'o miniti 'e taha.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko ia vave pē ia.

'Eiki Sea: 'E malava pē ke tau hoko atu 'i he'etau fakataha hoko.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Mei lava ia 'Eiki Sea. Na'e, na'e ui e kau taki ngāue pea 'osi ko ia pea ui leva e kau taki ngāue, kau *CEO* mo e kakai falala'anga pē mei tu'a ke nau omi 'o fai e fakafuofua hangē ko ia ko e Kōvana e Pangikē Pule ke nau talanoa'i 'a e *strategy* ki hono fa'ufa'u 'o e patiseti. Pea 'ave leva ia ki he Kapineti pea tali 'e he Kapineti. Kei tatali ko ia kuo tō e saikolone. Tō e saikolone ko *Gita*. Pea to e *review* leva 'a e *strategy*. Pea to e 'ave ki he Pule'anga pea nau tali. 'Osi hono 'omai ko ia pea fai leva e *budget consultation* mo e ngaahi potungāue pea lele holo e mātu'a 'a e, 'a e motu'a ni mei Fale Pa'anga 'o ō 'o fai hono fakamatala ki he ngaahi potungāue. Ko e fo'i taimi ko ia foki kuo 'osi seti 'a e *ceiling* ki he patiseti. Pea *submit* mai ko ē e ngaahi *draft* ko ia e ngaahi potungāue kuo 'i ai 'a e ngaahi fetō'aki ai. Pea to e fai ai pea mo e to e *budget consultation* tautēfito ki he ngaahi feitu'u ko ia na'e lahi ange 'enau fiema'u pea neongo na'e 'ikai ke lava 'o ma'u kotoa e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi kakai ko eni 'a e ngaahi feitu'u ka na'e fai pē 'a e felōtoi. 'Osi ko ia pea tali pea 'ave leva ki he Kapineti 'o nau tali pea 'oatu ki he Feitu'u na 'i he, na'e feinga lahi pē ke ma'u pē taimi pea 'oatu, 'osi eni e māhina 'e taha hono tuku atu ki he Feitu'u na pea mo e Hou'eiki ke nau fai ha fēme'a'aki ki ai. Pea ko u tui 'oku, 'Eiki Sea 'oku ma'u ha taimi fe'unga ke fai ai ha fēme'a'aki ki ai 'a e Fale, pea to e fakamanatu atu pē ko 'etau taumu'a na'e fakahoko atu ke tau fakaakeake ki he tu'unga 'oku malu ange pea 'i he kau mai 'a e 'Eiki ko e fakakaukau e Saame na'e tō folofola ki ai 'a e Tama Tu'i ko hotau falala'anga ko Sātai 'i he taimi 'o e faingata'a. Pea 'oku te'eki ai 'ulungia 'a Sātai 'i ha fepaki. Pea te tau ma'u e laumālie lelei mo e ngāue fakataha neongo e fēpalekina e matangi, peau hotau ki'i vaka kae 'ikai ngoto te tau lūsia pē ki taulanga he ko Sīhova ko ia hotau takimu'a. Talamonū atu 'Eiki Sea. Ko e ki'i fakama'ala'ala ia ki he Patiseti. Mālō.

'Eiki Sea: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga hono kamata mai e fakama'ala'ala ki he Fakamatala Patiseti 2018/2019. 'E to e tuku atu pē ho'o taimi lahi ke ke to e me'a mai ka koe'uhí ko 'etau taimi, Hou'eiki, tōloi e Fale ki he 10:00 'apongipongi. Mou me'a hake ke tau kelesi.

Kelesi

(Na'e fakahoko ai pē ia 'e he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, Lord Fakafanua)

<009>

Fakamā'opo'opo Feme'a'aki Fale Alea 'o Tonga

Aho 13 ó Sune 2018

1. Lotu: Hon. Penisimani E. Fifita

2. Ui óe Fale:

3. Meá á e Éiki Sea ó e Fale Alea

04. Lipooti Ongó Memipa ne na meá atu moe Tohi Tali óe To Folofola

'Eiki Tokoni Palemia na'a ne fakahoko e lipooti . Ne fakahoko 'a e fakataufolofola he áho 9 ó Sune 3 efiáfi ofisi o e Talafekaulahi á Tonga ki Aositelelia 'i Kenipela. Ne 'i ai e tokanga makehe ki hono fakavave'i e fakaakeake pehē ki hono tokoni'í e kakai ne uesia he saikolone pea pehē ki he faito'o konatapu. Ne fakamamafa e fefolofolai ki he hiki e tu'nga 'o e ako pea mo e moúí lelei.

05. Tohi Tangi Fika 1/2018 (Lipooti Fika03/2018 á e Kōmiti Totonu á e Fale Alea

Ne fakahoko 'e he Sea 'o e Kōmiti ki he Ngaahi Totonu 'a e Fale Alea Lord Tu'íha'angana 'a e Lipooti ka ne fehu'ia 'e he Fakafofonga ó Vavaú 15 'oku te'eki ai ke lau 'a e Tohi Tangi. Ka ne lipooti 'e he Sea 'o e Kōmiti kuo maau e ngāue 'a e kōmiti.

Me'a 'Eiki Sea ki he fokotu'u 'e ua 'a e Lipooti 1. Ke lau

2. Ke alea'í á e Tohi Tangi.

Kole fakafofonga 'o Haápai 13 ke 'uluaki alea'i e Lao ki he patiseti kae toki hoko ki he tohi tangi fakatatau ki he Kupu 19 (1) 'o e Tohi Tu'utu'uni Ngāue á e Fale Alea.

Kole Palēmia ki he Houéiki Mēmipa ke 'uluaki fai e alea'i e Patiseti koe'uhi 'oku nounou e taimi. Kole Palēmia ke tuku fakatafa'aki á e Lao kae alea'i e tohi tangi. Fokotu'u 'e he Fakafofonga Kakai 'o Vava'u 15 ke lau 'a e tohi tangi kae tuku atu e Tohi Tangi ki he 'Atita ke nau ngāue ki he ngaahi me'a 'oku fokotu'u mai he tohi tangi. Fokotu'u 'e he fakafofonga Nōpele 'o 'Eua ke 'oua 'e tuku ke fakatatafe 'a e Lao.

Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o fakama'ala'ala 'a e 'uhinga 'o e 'Asenita 'a ia oku fekau'aki e Tohi tangi mo e patiseti pea 'oku 'i ai moe mafai e sea 'i he Kupu 19 (2) ke ne tu'utu'uni ke fakangofua ke alea'i ha ngāue.

Fokotu'u 'e he Minisita Ki he Fefakatauáki 'oku 'ikai ke 'i ai ha fekau'aki ia 'a e Tohi Tangi mo e 'Esitimeti 'oku teu ke alea'i 'aki hono faka'uhinga'í 'a e fo'i lea ko e 'Esitimeti. Ne fakatonutonu 'e he Fakafofonga Nōpele 'Eua ko e Ngaahi 'Esitimeti 'oku fokotu'u mai he tohi tangi 'oku hā kotoa pē ia he Patiseti.

Ne fakamaama ‘e he ‘Eiki Sea ko e ‘Esitimeti mo e Patiseti ko e meá tatau pe.

Tu‘utu‘uni ‘a e ‘Eiki Sea ke hoko atu e ngāue ki he tohi tangi he oku fekau‘aki ‘a e kongā ‘uluaki ‘o e tangi pea moe Patiseti lolotonga.

Mālōlo

Fokotu‘u e Minisita Fefakatau‘aki fakatatau ki he kupu 33 ke hoko á e Patiseti ko e Lao Fakavavevave. Ne to e me‘a Palēmia na‘a ne ‘osi fakahū mai ‘ene tohi ‘i he pongipongi ‘o e áho ni ke kole ke hoko ‘a e Lao Patiseti ke fakavavevave. Kole fakafofonga Kakai ‘o Éua ke hoko atu e ngāue ki he tu‘utu‘uni ‘a e ‘Eiki Sea ke lau e tohi tangi.

Ne fakamahino ‘e he ‘Eiki Sea ne toki ma‘u mai e tohi kole mei he Palēmia kuo ‘osi ‘a e 10am pea kuo ‘osi lele ‘a e Fale Alea ia.

Fokotu‘u ‘e he Palēmia ka lau e tohi tangi ko e hā ha ngāue e fai ki ai, ka ne fokotu‘u ‘e he Fakafofonga ‘o e Houéiki Nōpele ‘Eua ‘oku ‘i ai e mafai e Fale Alea fakatatau ki he kupu 75.

Ne tu‘utu‘uni e ‘Eiki Sea ke hoko atu e ngāue fakatatau ki he Asenita ka ne kole ‘e he Palēmia ke ‘oua ‘e lau e tohi tangi he ‘e mole e taimi óe Fale Alea.

Tu‘utu‘uni ‘a e ‘Eiki Sea ke lau ‘a e tohi tangi.

Hili hono lau e tohi tangi ne fokotu‘u ‘e he ‘Eiki Sea ‘a e founa ki he tohi tangi, ko e kongā 1 ‘o e tangi ‘e malava ke tu‘utu‘uni ki ai e Fale Alea pea mo e kongā 2 ‘e ‘ikai lava ke tu‘utu‘uni e Fale Alea ki he Átita Seniale.

Ne fokotu‘u ‘e he ‘Eiki Minisita Polisi ke fēfē ke toloi e hono alea‘i e tohi tangi kae toki fai hano alea‘i hili e patiseti.

Ne kole ‘e he Fakafofonga ‘o ‘Eua 11 ke alea‘i fakataha ‘a e tohi tangi pea moe patiseti.

Ne to e fakamanatu ‘e he Fakafofonga ‘o Vava‘u 15 ke kole ki he ‘Atita ke fai e ngāue ki he kole ‘a e tohi tangi kae hoko atu e ngāue ia ki he patiseti pea ke tuku mo e taimi ki he Puleánga ke ‘omai ha‘anau tali.

Ne me‘a e sea ke fai ha feme‘a‘aki ‘i he ongo fokotu‘u ‘e ua ko e alea‘i fakataha e patiseti mo e tohi tangi pe ko e toloi hono alea‘i e tohi tangi.

Mālōlo Hoátā

Ne me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ko e kongā ‘uluaki ‘o e tohi Tangi ‘oku ‘i ai ‘ene fekau‘aki pea mo e Patiseti pea ko e kongā ua ‘e ‘ikai lava ke nau tu‘utu‘uni ki he ‘Atita fakatatau ki he Lao.

Ne fokotu‘u ‘e he Palēmia ke toloi e tohi tangi kae alea‘i e patiseti ia he kuo pau ke ‘omai ‘enau tali pea ‘e loloa ia.

Ne fokotu‘u ‘e he Sea ‘e malava ‘e he Fale Alea ke fokotu‘u ki he ‘Atita ke fakahoko ha ‘atita fakavavevave ka ko e toki me‘a tau‘atāina ‘a e Átita Seniale ki ha taimi ke toki fakahoko ai ‘ene

ngāue. Ne tu'utu'uni e Sea ke hoko atu e ngāue ki he Asenita ke nau pālōti pe 'e toloi hono alea'i e patiseti pe 'ikai.

Ne to e me'a 'a e 'Eiki Sea ke fakatokanga'i pe 'a e tohi tangi kae fakahoko e ngāue ia ki he patiseti pea ke toki fakahoko mai ha tali mei he Puleánga. Ne fokotu'u 'e he 'Eiki Nōpele Fakafofonga 'o 'Eua ke 'omai ha 'Atita mei tu'a tau'atāina kae 'oua 'e maumau'i e lao. Ka ne fakamahino 'e he 'Eiki Sea fakatatau ki he Lao,' ko e Átita Seniale pe te ne lava ke fokotuú mai ha 'Atita Tau'atāina pe 'ikai.

Ne poupou e fakafofonga Nōpele fika ua ó Haápai ki he tu'utu'uni 'a e Sea ke 'oua fai ha pālōti kae hoko atu hono alea'i ia 'o'ona 'o e Patiseti.

Ne fehu'i 'e he Minisita Ako ka 'atita'i 'oku loi e tukuaki'i pea ko e hā leva e meá ka hoko.

Ne poupou 'a e Fakafofonga ó Éua 11 pea pehē mo Tongatapu 3 ki he me'a 'a e 'Eiki Sea kae fokotu'u 'a e Fakafofonga 'o Haápai 13 ia ke toloi 'a e tohi tangi.

Ne tu'utu'uni e Sea ke fai ha pālōti pe 'oku nau loto ke toloi hono alea'i e Patiseti ka ne fokotu'u 'e he Palēmia ke fai e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Sea pea poupou ki ai mo e Minisita Polisi.

06. Fakamatala Paánga á e Puleánga í he taú ngata ki he áho 30 ó Sune, 2017.

Ne te'eki ai ke hoko atu hono alea'i e Fakamatala Pa'anga ne fakama'ala'ala 'e he 'Eiki Sea 'a e tohi kole mei he Palēmia ke fakavavevave 'a e Lao fakaangaanga ki hono fakahū Atu á e Pa'anga ki he Ngaahi Ngāue á e Puleánga.

Ne tali lelei ka ne kole 'e he Fakafofonga 'o 'Eua 11 ke tukuhifo ki he Kōmiti Pa'anga 'a e Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga 2017. Ne to e fokotuú ai pe 'e he Fakafofonga 'o e Kakai o Éua 11 ke 'uluaki alea'i 'a e ngaahi Tu'utu'uni 'i he 'Asenita fika 8. Ne me'a 'a e 'Eiki Sea 'oku hanga 'e he Tohi Tu'utu'uni ha'iha'i 'enau fakahoko ngāue ka 'oku 'atā pe ke ne kole ki he Fale ke nau tali. Ka ne hoko atu e femeáki ia ki he femeáki í he kupu 33 mo e 35 ó e Tohi Tu'utu'uni.

Ne tu'utu'uni 'a e Éiki Sea ke nau pālōti pe 'e tali 'e he Fale Alea 'a e fokotu'u 'a e Fakafofonga 'Eua ke 'uluaki alea'i e ngaahi Tu'utu'uni pea loto 'a e toko 8 kae ta'eloto 'a e 14.

Mālōlo

Ne hoko atu ai ki he 'Eiki Minisita Pa'anga 'a 'ene fakama'ala'ala 'a e Patiseti Fakaangaanga 2018/2019.

Ne hili e fakamalaála á e Eiki minisita Paanga pea ne talamonū ai pe ki he Sea moe Fale Alea

